

MINISTRY OF DIASPORA
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

**THE LEGAL STATUS
OF ARMENIAN CULTURAL
HERITAGE ABROAD**

(Turkey, Israel, India)

Research

**ԱՐՏԵՐԿՐՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ**

(ԹՈՒՐԹԻԱ, ԻՍՐԱՅԵԼ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ)

Հետազոտական աշխատանք

ԵՐԵՎԱՆ YEREVAN
2012

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՓՅՈՒՆՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ներագրությունը կադարվել է
ՀՀ Սփյուռքի նախարարության պարվերով՝
Երևանի պետական համալսարանի
Եվրոպական ուսումնասիրությունների
կենտրոնի կողմից:

Արտերկրում գրնվող հայկական պարմանչակության ժառանգության
իրավական կարգավիճակը/ Թուրքիա, Իսրայել, Նիդեռլանդներ/
Ներագրական աշխատանք. Եր. 2012. - 128 էջ:

Նեղինակներ՝

Լիլիթ Միրզոյան (փորձագետ)

Լիլիթ Կարապետյան (փորձագետ)

Գիտական խմբագիր՝
իրավաբան. գիտ. թեկնածու,
դոցենտ **Ա. Գ. Ղազինյան**

Խմբագիր՝
Ա. Օ. Մկրտչյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	4
Գլուխ 1. Հայկական պարմամշակության ժառանգության իրավական կարգավիճակը թուրքիայում	7
Գլուխ 2. Հայկական պարմամշակության ժառանգության իրավական վիճակը Իսրայելում	39
Գլուխ 3. Հայկական պարմամշակության ժառանգության իրավական կարգավիճակը Նդկաստանում	89
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	110
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	120

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նայկական պարամամշակութային ժառանգությունը չի ճանաչում փարածքային սահմաններ և սփռված է ամբողջ աշխարհով: Նայկական պարամամշակութային ժառանգության կարևոր բաղադրիչ է հանդիսանում Սփյուռքը, որը աշխարհով մեկ փարածեց հայկական մշակույթը, սրեղծելով հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններ Նայասփանից դուրս: Նայասփանի մշակութային ժառանգության անշարժ արժեքների նշանակալից մասը սփռված է այն երկրներում, որտեղ հայերն ունեն դարավոր պարմություն, մասնավորապես՝ Թուրքիայում, Իսրայելում, ինչպես նաև Նոդկասփանում: Ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հայկական մշակութային ժառանգության մի մեծ մաս գտնվում է Նայասփանի ժամանակակից սահմաններից դուրս, իսկ Նայասփանի պարմական փարածքի մեծ մասը այժմ գտնվում է արևելյան Թուրքիայում, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի այլ երկրների փարածքներում, որտեղ գտնվող մշակութային արժեքները մեծ նշանակություն ունեն Նայասփանի համար, մասնավորապես՝ անշարժ մշակութային արժեքները, որոնք, ցավոք սրտի, նշված պետություններում քանդվում և ոչնչացվում են:

Այդ պարագայում մեր խնդիրն է մեր պարմամշակութային ժառանգությունը ոչ միայն պաշտպանել օտար հարձակումներից, այլև աշխարհին ապացուցել, որ այն, ինչ սրեղծել է հայ ժողովուրդը, պարկանում է իրեն, և ինչ-որ մեկին երբեք թույլ չենք փա յուրացնել այդ մշակույթը:

Այս խնդրի արդյունավետ իրագործման համար անհրաժեշտ է բավարար պարկերացում ունենալ հայկական պարմամշակութային ժառանգության իրավական վիճակի մասին՝ դրա հեփազա ճակարագիրը գիտակցելու, պաշտպանության ու պահպանության

ապահովմանն ուղղված միջոցառումները ձեռնարկելու համար: Ուստի, որպես ուսումնասիրման մեկնարկային շրջանակ ընտրվում են սույն հեղափոխության «ուսումնասիրման օբյեկտ» հասկանալի նշված պետությունները /Թուրքիա, Իսրայել և Նիդերլանդներ/, այնպիսի գոյություն ունեցող հայկական պարամաշակութային ժառանգության իրավական վիճակի ուսումնասիրման նպատակով:

Տվյալ հեղափոխության մեջ փորձ է արվել գիտահեղափոխական աշխատանքի մակարդակով հասկանալ Թուրքիայում, Իսրայելում և Նիդերլանդներում առկա իրավական վիճակը պարամաշակութային ժառանգության համարեքստում, ուսումնասիրել հայկական պարամաշակութային ժառանգության հետ կապված ամենաբազմաբնույթ հարցերը, ինչպիսիք են այդ ժառանգության բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող պարամաշակութային արժեքների օտարումը, արտահանումը, վնասելու կամ ոչնչացնելու համար առաջացող պարասխանարվությունը և այլն:

Ներազգություն նպատակն է նաև քրիստոնեական համայնքներում, հարկապես Իսրայելի և Թուրքիայի հայ համայնքներում կատարվող փոփոխությունների գործընթացների ուսումնասիրությունը, այն քաղաքական իրադարձությունների վերլուծությունը, որոնք նկատելիորեն ազդել են ազգամիջյան և միջդավանաբանական հարաբերությունների համակարգում հայ համայնքի դրության և հայկական մշակութային ժառանգության վրա, ինչպես նաև փարաաշխարհային տեղի ունեցած հիմնական քաղաքական իրադարձությունների ազդեցության առանձնահատկությունները Երուսաղեմի և Թուրքիայի հայ համայնքի վրա, հայ համայնքի և հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությանը նպաստող և ընդհակառակը՝ խոչընդոտող գործոնների բացահայտումը:

Ներազգություն մեթոդաբանությունն է համակարգային վերլուծության մեթոդը, ինչը թույլ է տալիս կենտրոնացնել ուշադրությունը ինչպես խնդրի առանձին փոփոխությունների, այնպես էլ այն գործոնների

ամբողջ համալիրի վրա, որոնցով է պայմանավորված պարամական իրադարձությունների ընթացքը:

Աշխատանքի ընթացքում օգտագործվել է նաև հեղափոխության համեմատական մեթոդը: Այն կիրառվել է հիմնականում հայ համայնքում տեղի ունեցած տենդենցները և գործընթացները այլ ազգային-դավանաբանական խմբերում կատարված համանման գործընթացների հետ համեմատելիս:

Ներագոյության նորմափիվ հիմք են կազմում Թուրքիայում, Բուրայելում, Ննդկաստանում պարամաշակութային ժառանգության ոլորտում գործող ազգային օրենսդրական ակտերը, ինչպես նաև տարբեր միջազգային և ԵՄ իրավական փաստաթղթեր, որոնց միացել են վերը նշված պետությունները:

Ներագոյության մեջ օգտագործվել են ռուսերեն, անգլերեն, եբրայերեն, թուրքերեն և հայերեն տարբեր աղբյուրներ: Դրանք են՝ բրիտանական, հայկական, ինչպես նաև հրեական, թուրքական մամուլում հրատարակված նյութերը, քաղաքական գործիչների ելույթները, այն վիճակագրական տվյալները, որոնք բնութագրում են հայ համայնքի և այլ ազգային-դավանաբանական խմբերի սոցիալ-ժողովրդագրական զարգացումը:

Գլուխ 1.

Հայկական դասմամշակութային ժառանգության իրավական կարգավիճակը Թուրքիայում

Արդեն մեկ դար է անցել հայկական ցեղասպանությունից, սակայն մինչ այսօր Թուրքիայում գրավող հայերի պարմամշակութային ժառանգությունը շարունակվում է ոչնչացվել: Դեռևս 1915 թվականին հայկական պարմամշակութային ժառանգությունը իր մեջ ներառում էր հազարավոր եկեղեցիներ և վանքեր, որոնք ունեին պարմական և գեղարվեստական մեծ արժեքներ:

Որևէ ժողովրդի կամ էթնիկ խմբի մշակույթը ոչնչացնելու նպատակով իրականացրած գործողությունները՝ ազգային-մշակութային ցեղասպանություն են կոչում: Ցեղասպանությունը ոչ միայն ազգային կամ կրոնական խմբի վերացումն է ֆիզիկական բնաջնջմամբ, այլև նրա ազգային-հոգևոր մշակույթի ոչնչացումն է:

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներին ու փեղահանությանը համընթաց, երիտթուրքական կառավարությունը կանխամտադրված և ծրագրավորված ձգտել է ոչնչացնել նաև հայկական քաղաքակրթության նյութական վկայությունները: Գիտակցելով եկեղեցու և հավաքի դերը հայ ժողովրդի կյանքում՝ թուրքական կառավարությունը նպատակամղված սպանել է հայ հոգևորականներին, ոչնչացրել եկեղեցիներն ու վանքերը, հազարավոր միջնադարյան ձեռագիր մատյաններ, զավթել եկեղեցական գույքը:

Ըստ 1912-1913 թթ. Կ. Պոլսի Նայոց պատրիարքարանի¹ կողմից կազմված և թուրքական կառավարությանը ներկայացված պաշտոնական պարմագրության, Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում հայկական եկեղեցիների ու վանքերի թիվն անցնում էր 2000-ից (այդ թվում՝ IV-V դդ. վաղ քրիստոնեական եզակի հուշարձաններ), որոնց մեծ մասը ցեղասպանության ժամանակ թալանվել, այրվել և ավերվել են:

Նայ ժողովրդի պարմանշակությային ժառանգության նկատմամբ երկիրթուրքերի որդեգրած ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև Հանրապետական Թուրքիայում, քանզի այդ հուշարձանները դիտվում էին որպես հայկական ներկայության անցանկալի վկաներ:

Թուրքիայում 1920-ական թթ.-ից սկսվել է նաև Արևմտյան Հայաստանի տեղանունների փոփոխության գործընթաց: Ներկայումս Արևմտյան Հայաստանի տեղանունների ավելի քան 90%-ը թրքացվել է: Հայկական աշխարհագրական տեղանունները փոխարինվել են թուրքականով, ծրագրավորված ոչնչացվել են հարյուրավոր ճարտարապետական հուշարձաններ, կամ չեզոքացվել է դրանց հայկական ինքնությունը:

Ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի² 1974թ. տվյալների՝ 1923-ից հետո կանգուն մնացած հայկական 913 պարմական-ճարտարապետական հուշարձաններից 464-ն ամբողջովին անհետացել են, 252-ն ավերակ են, իսկ 197-ն ամբողջովին նորոգման կարիք ունեն:

Հայկական ճարտարապետական շինությունները հետևողականորեն պայթեցվել են, որպես թիրախ օգտագործվել թուրքական բանակի զինավարժությունների ժամանակ, իսկ քարերն օգտագործվել են որպես շինանյութ: Որոշ գյուղական վայրերում դրանք ծառայում են որպես գոմ, պահեստ, բանար: Շատ դեպքերում հայկական

¹ Կոստանդնուպոլսի Նայոց պատրիարքություն,
<http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=84&pid=3>

² United nations world heritage committee; <http://whc.unesco.org/>

եկեղեցիները վերածվել են մզկիթների:

1987թ. հունիսի 18-ին Եվրոպական խորհրդարանի կողմից ընդունված բանաձևի 6-րդ կետում³ նշված է, որ թուրքական կառավարությունը ուշադրություն պետք է դարձնի Թուրքիայում ապրող հայ համայնքի լեզվին, մշակույթին, կրթական համակարգին, միաժամանակ՝ պարզաճ վերաբերմունք ցուցաբերի Թուրքիայի փարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների հանդեպ:

Նայկական մշակութային ժառանգության հերևողական ոչնչացումը կամ դրա ապօրինի յուրացումը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության շարունակությունն է:

Ոչնչացման գործընթացը կրում է շարունակական բնույթ, և եթե այդ նպատակով քայլեր չձեռնարկվեն այն դադարեցնելու համար, մենք կարող ենք ակնկալել, որ ոչ շար հեռու ապագայում Թուրքիայում գտնվող հայկական ժառանգության մնացորդները ամբողջովին կանհետանան: Սա անուղղելի կորուստ է, հարկապես, եթե հաշվի առնենք, որ այդ հուշարձանների ժառանգությունն ավելի քան հազար փարվա պատմություն ունի:

Վերջին մի քանի փարվա ընթացքում Թուրքիայի իշխանությունները պասիվ են մնում հայկական հուշարձանների ոչնչացման գործում: Գրեթե հարյուր փարի է, բայց ոչ մի հուշարձան (բացառությամբ մի քանիսի) չի արժանացել վերահսկման, պահպանման և վերականգնման: Դրանք մնացել են թալանված: Վերջին փարիների ընթացքում Թուրքիայի հասարակության մի մասը իր վրդովմունքն է հայտնել հայկական պատմամշակութային հուշարձանների մասսայական ոչնչացման հետ կապված՝ պահանջելով կառավարությունից միջոցներ ձեռնակել հայկական քրիստոնեական ժառանգությունը պաշտպանելու համար:

Թուրքիայում հայ համայնքը պայքարում է սեփականության իրա-

³ European Parliament Resolution;
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html

վունքի ճանացման և կրոնական շինությունների պաշտպանության համար:

Երկրի կառավարությունը, որը ջանք չի խնայում ավելի մոտ լինել Եվրոպային և փարածել իր մշակույթը ամբողջ Եվրոպայով, չպետք է թույլ փա, որպեսզի բնակչության մեծ մասը զբաղվի բարբարոսությամբ՝ ոչնչացնելով անցյալի հեփքերն հափկապես այն դեպքում, երբ Սփամբուլը ճանաչվել է որպես եվրոպական մշակույթի մայրաքաղաք⁴: Թուրքիան պետք է ձեռնարկի միջոցներ՝ ապահովելու հուշարձանների պահպանումն առանց խփրականության: Եվ այս պարագայում Եվրոպական Միությունը թուրքական իշխանությունից պետք է պահանջի հսփակ գործողություններ վերոհիշյալ աղերը կանխելու նպափակով, որը ամբողջովին հակասում է եվրոպական արժեքներին:

Ոսփի, Վեհաժողովը խորհուրդ է փալիս նախարարների կոմիփեին⁵.

I. Կոչ անել Թուրքիայի կառավարությանը, որպես Եվրոպայի խորհրդի անդամ պետություն և վերոնշյալ կոնվենցիաների մասնակից, հարգել և իրականացնել իր վրա վերցրած միջազգային պարփավորությունները ամբողջ ծավալով և իրականացնել հափկապես այն դրույթները, որոնք վերաբերում են մշակութային ժառանգության պահպանությանը:

II. Կոչ անել Թուրքիայի կառավարությանը, համապարասխանաբար, բարեխղճորեն իրականացնել համապարփակ ինփեգրացված գույքագրում հայկական մշակութային ժառանգության նկափմամբ, որը գրնվում է նրա իրավասության փակ և, ըսփ դրա, մշակել ռազմավարություն. առաջնահերթ վերականգնել հնագույն և միջնադարյան Ղայասփանի բոլոր մայրաքաղաքները, եկեղեցիները, ամ-

⁴ Istanbul has been selected as the European Capital of Culture for the year of 2010; <http://www.enka.com/Enka.aspx?MainID=254&ContentID=259>

⁵ Parliamentary Assembly, The present state of Armenian cultural treasures in Turkey, Doc. 11511 25 January 2008.

րոցները, գերեզմանները և այլ գանձեր:

III. Քարտուղարության հետ միասին ձեռնարկել համապատասխան միջոցառումներ, անմիջապես կազմակերպել Եվրոպայի խորհրդի փորձագիտական առաքելություն դեպի Թուրքիա՝ գնահատելու հայկական մշակութային ժառանգության ներկա վիճակը և մշակելու երկարաժամկետ ծրագիր մեր ընդհանուր եվրոպական ժառանգության պահպանման համար: Խորհուրդը հարուստ փորձ ունի այս ծրագիրը կյանքի կոչելու ոլորտում, որը ներառում է վերակառուցման, վերականգնման և վերականգնողական ծրագրեր հարավ-արևելյան Եվրոպայում:

Աղթամար կղզու «Սուրբ Խաչ» եկեղեցու վերանորոգումը համարվում է քաղաքական դրսևորում, որը պետք է ուղեկցվի հստակ միջոցառումներով, որպեսզի հայկական ամբողջ ժառանգությունը՝ մոռացված և պարբերաբար ոչնչացված դարերի ընթացքում, անմիջապես տեղ գտնի պետության պաշտպանության ներքո, վերականգնվի և վերադարձվի իսկական տերերին, ինչպես որ ամրագրված է Թուրքիայի կողմից ստորագրված միջազգային փաստաթղթերում: Ներկաբար, այս հարցը պետք է հստակեցնել միջազգային իրավունքի տեսանկյունից:

Թուրքիայի Նանրապետության, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի ճանաչումը, բխում է Լոզանի (24 հուլիսի, 1923թ.) պայմանագրից՝ մաս 1-ին, հոդված 1-ին: Նույն պայմանագրի 1-ին մասի 3-րդ բաժինը (հոդվածներ 37-44)⁶ ամբողջովին նվիրված է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանությանը, նրանց ինքնության ու ժառանգության պահպանմանը: Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող վերոնշյալ 37-44 հոդվածներին Լոզանի պայմանագրի 37-րդ հոդվածով տրվել է հիմնական օրենքի կարգավիճակ և բացարձակ գերակայություն բոլոր այլ օրենքների, կանոնակարգերի և պաշ-

⁶ Lausanne Treaty. (Articles 14 and 37-44), <http://iktath.kom.duth.gr/minoriti.htm>

պոնական գործողությունների նկատմամբ. «Նոդված 37. Թուրքիան ընդունում է, որ 38-44 հոդվածներում առկա պայմանավորվածությունները ճանաչվում են որպես հիմնական օրենքներ, և որևէ օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող հակասել դրանց կամ խոչընդոտել այդ պայմանավորվածություններին, ինչպես նաև ոչ մի օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող գերակա լինել դրանց նկատմամբ»:

Ինչպես ակնհայտ է նշյալ հոդվածից, վերոշարադրյալը խիստ կարևոր հանձնառություն է և հանդիսանում է Թուրքիայի համար միջազգային անբեկանելի պարտավորություն: Անհրաժեշտ է առանձնացնել, որ իրավունքի մեջ հիմնական օրենքի խմբին են դասվում սահմանադրությունները կամ դրանց հավասարեցված իրավական փաստաթղթերը: Քանի որ սույն հոդվածի նպատակներից դուրս է քննել Լոզանի պայմանագրով ամրագրված, ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես՝ հայերի, բոլոր իրավունքները, ուստի մենք կանդրադառնանք միայն խնդրո առարկա ազգային փոքրամասնությունների կրոնական ազատություններին և նրանց կրոնական կառույցների նկատմամբ Թուրքիայի պարտավորություններին ու պարամշակութային ժառանգության պահպանմանը:

Լոզանի պայմանագրի 38-րդ հոդվածի⁷ երկրորդ մասով, Թուրքիայի բոլոր բնակիչներին, մասնավոր կամ հանրային կյանքում, տրվում է հավասարի, կրոնի կամ դավանանքի ազատություն: Իսկ պայմանագրի 40-րդ հոդվածով նրանց տրվում է կրոնական հաստատություններ հիմնելու, գործածելու և վերահսկելու իրավունք:

Ավելին, Լոզանի պայմանագրի 42-րդ հոդվածի 3-րդ մասով⁸ «Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է լիակատար պահպանության փակ առնել եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմաններն ու նշյալ փոքրամասնությունների այլ կրոնական հաստատությունները»:

⁷ The violations of the Treaty of Lausanne by the Turkish Republic 1923 to 1999; http://www.metarrythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausanne.htm

⁸ Treaty of Lausanne, ARTICLE 42, <http://www.hri.org/docs/lausanne/part1.html>

ությունները»: Բնականաբար, «լիակար պահպանությունն» իր մեջ ներառում է ոչ միայն եկեղեցիները չքանդելն ու չավիրելը, այլև դրանց ամրացումն ու նորոգումը:

Ներկաբար, սբ. Խաչ եկեղեցու շենքի մասնակի նորոգումը ոչ թե «բարի կամքի դրսևորում» է, այլ Թուրքիայի կողմից հիմնական օրենքի կարգավիճակով սրանձնած միջազգային պարտավորությունների խիստ թերի և ուշացած կատարում՝ որոշակի քաղաքական շահարկման նկատառումով:

Նիմա ամենահեղափոխականը: Իսկ ովքե՛ր են եղել և մնում Թուրքիայի կողմից սրանձնած պարտավորությունների կատարման երաշխավորները: Լոզանի պայմանագրի 44 հոդվածի 1-ին մասը նշում է. «Թուրքիան համաձայնվում է, որ Թուրքիայի ոչ մուսուլմաններին վերաբերող սույն բաժնի նախորդող հոդվածները հանդիսանում են միջազգային պարտավորություններ և դրանց կատարումը պետք է երաշխավորվի Ազգերի լիգայի կողմից»: Նախուկ պարտականություններ են դրվում Ազգերի լիգայի Խորհրդի՝ անդամների վրա՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա:

Այսինքն, ներկայումս Միացյալ ազգերի կազմակերպությունը (ՄԱԿ) և Անվտանգության խորհուրդը, որոնք ժառանգել են Ազգերի լիգայի և Խորհրդի ոչ միայն իրավունքներն, այլև պարտականությունները, հանդիսանում են Թուրքիայում հայկական փոքրամասնության և, մասնավորապես, հայկական հուշարձանների պահպանման հովանավորներն ու երաշխավորները: Ի լրումն այս ամենի, նշյալ 44-րդ հոդվածի 4-րդ մասն ամրագրում է ցանկացած փարաձայնությունը դատական կարգով լուծելու հնարավորությունը. «Թուրքիան նաև համաձայնվում է, որ օրենքին կամ սույն հոդվածներից բխող որևէ փաստին վերաբերող ցանկացած փարակարծություն, որը կառաջանա թուրքական կառավարության և պայմանագիրը ստորագրած որևէ երկրի կամ Ազգերի լիգայի Խորհրդի որևէ

⁹ Council of the League of Nations;

<http://ox.libguides.com/content.php?pid=125420&sid=1883025>

անդամի միջև, պետք է համարվի միջազգային բնույթի վեճ, ինչպիսին ամրագրված է Ազգերի լիգայի կանոնակարգի 14-րդ¹⁰ հոդվածով: Թուրքական կառավարությունը սույնով իր համաձայնությունն է հայտնում, որ նման վեճը, եթե մյուս կողմն այդպես պահանջի, պետք է փոխանցվի Արդարության միջազգային մշտական դատարանի փնտրինմանը: Արդարության միջազգային մշտական դատարանի վճիռը պետք է լինի վերջնական և պետք է ունենա այնպիսի լիազորություն և հեղևանք, ինչպիսին [Ազգերի լիգայի] Կանոնակարգի 13-րդ¹¹ հոդվածով կայացված վճիռներն են»: Այսինքն, Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած ցանկացած երկիր (Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Ռումինիան և Նունասարանը) կամ Խորհրդի (ներկայումս՝ Անվտանգության խորհրդի) անդամ որևէ երկիր (5 մշտական և 10 ոչ մշտական անդամներից յուրաքանչյուրը) հայկական հուշարձանների ավիրման հարցով իրավասու է Թուրքիայի դեմ հայցով դիմել Արդարության միջազգային մշտական դատարան (ներկայումս՝ Արդարության միջազգային դատարան):

Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան նաև պարտավորված են վերահսկել Թուրքիայի կողմից ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև հայերի, հանդեպ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների բարեխիղճ կատարումը: Խախտելով ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները՝ Թուրքիան սասանում է իր գոյության իրավական հիմքերը, քանի որ, ըստ միջազգային օրենքի, պայմանագրերը կատարվում են ամբողջությամբ: Պայմանագրի մասնակիցներից մեկի կողմից հանձնառությունների չկատարումը ազատում է մյուս կողմին հանձնառությունների կատարումից: Պայմանագիրը փոխադարձ պայմանավորվածության արդյունք է, հեղևաբար, եթե Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած

¹⁰ ARTICLE 14; The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924), http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp

¹¹ ARTICLE 13; The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924), http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp

կողմերից մեկը (Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Ռումինիան և Նունասպանը) ճանաչել է Թուրքիայի Նանրապետությունը, նրա արևմտյան ու հարավային սահմանները, ապա մյուս կողմը (Թուրքիան) դրա դիմաց ստանձնել է որոշակի պարտավորություններ՝ մասնավորապես 37-44 հոդվածների մեջ ամրագրված՝ ազգային փոքրամասնության իրավունքների հարգումը: Ներկաբար, չկատարելով իր ստանձնած պարտավորությունները, Թուրքիան հարցականի տակ է դնում Լոզանի ողջ պայմանագրի վավերականությունը: Պայմանագրերի օրենքի վերաբերյալ Վիեննայի կոնվենցիան¹² միանշանակ է այդ հարցում. «Նոդված 60, 2. Բազմակողմ պայմանագրի մասնակիցներից մեկի կողմից պայմանագրի կոպիտ խախտումը իրավունք է տալիս. (ա) մյուս մասնակիցներին, միաձայն համաձայնությամբ, կասեցնել պայմանագրի գործունեությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ, կամ լիովին դադարեցնել այն»:

Այսու, թուրքական իշխանությունների կողմից հայկական հուշարձանների նպատակային ավիրումը սոսկ բարոյականության հարց չէ, այլ միջազգային հանձնառությունների կոպիտ խախտում: Մեկ եկեղեցու շենքի մասնակի նորոգումը չի կարող փարատել Թուրքիայի Նանրապետության կողմից Լոզանի պայմանագրի հետևողական, բազմակի և շարունակվող ոտնահարումների փաստը:

Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից անցել են տարիներ: Ըստ էության, այս պայմանագիրը կարելի է համարել Թուրքիայի Նանրապետության հիմնադիր պայմանագիրը, որով գրեթե վերջնականորեն որոշվեցին ներկայիս Թուրքիայի սահմանները: Սակայն պայմանագրի առավել կարևոր՝ 3-րդ բաժինը, վերաբերում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին: Պայմանագրով փոքրամասնություն էին համարվում միայն երեք ազգի ներկայացուցիչներ՝ հայերը, հույներն ու հրեաները: Ներաբրքիրը և պարադոքսայինն այն է, որ

¹² Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969

<http://cil.nus.edu.sg/1969/1969-vienna-convention-on-the-law-of-treaties/>

հայերը սկսեցին փոքրամասնություն կոչվել մի հողում, որտեղ ժամանակին մեծամասնություն էին կազմել: Չնայած թուրքական պետության հավասարիացումներին, որ իրենք մշտապես հեղուկ են պայմանագրի դրույթների իրագործմանը, այնուհանդերձ, կետ առ կետ հեղուկով պայմանագրի կետերին՝ կարող ենք հեշտորեն համոզվել հակառակում:

Նամաձայն 39-րդ հոդվածի¹³ պաշտոնական լեզու համարվող թուրքերենի կողքին թույլատրելի է նաև ազգային փոքրամասնությունների լեզուների կիրառումը: «Ոչ մի սահմանափակում և արգելք չդնել, որպեսզի թուրքական ցանկացած քաղաքացի օգտվի որևէ այլ լեզվից», - նշված էր պայմանագրում: Այդուհանդերձ, պայմանագրի ստորագրումից տարիներ անց հանրապետական Թուրքիան սկսեց իրականացնել տարբեր միջոցառումներ, որոնցով պարտադրում էր Թուրքիայում բնակվող ցանկացած ազգի ներկայացուցչի խոսել միայն թուրքերեն: Սրա վառ ասպարեցն էին տարբեր տարիներին (1930-ականներ, 1960-ականներ) անցկացված «Նայրենակից, թուրքերեն խոսիր» ակցիաները, որոնց գլխավոր թիրախն իրականում փոքրամասնություններն էին: Երիտասարդներից կազմված խմբերը շրջում էին հատկապես փոքրամասնություններով բնակեցված թաղամասերում և պահանջում խոսել միայն թուրքերեն. չենթարկվելու պարագայում հեղուկներն անկանխաբեկի էին լինում: Իրականում սա դարերի պատմություն ունեցող լեզվական ճուլման քաղաքականության շարունակությունն էր:

Լոզանի պայմանագրի 3-րդ բաժնի 40-րդ հոդվածի¹⁴ համաձայն՝ ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությունները հավասարապես իրավունք ունեն իրենց հաշվին ստեղծելու և տնօրինելու բարեգործական, կրոնական, հասարակական հաստատություններ, դպրոցներ,

¹³ Article 39/4 of the Treaty of Lausanne;

http://www.metarrythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausanne.htm

¹⁴ Article 40 of the Treaty of Lausanne;

http://www.metarrythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausanne.htm

ուսումնական և դաստիարակչական այլ հաստատություններ՝ իրավունք ունենալով այդ հաստատություններում ազատ օգտագործելու իրենց մայրենի լեզուն և ազատ դավանելու իրենց կրոնը: Մակայն ներկայիս Թուրքիան կրկին վարում է հակառակ քաղաքականությունը: Անգամ հայկական համայնքի ուժերով պահպանվող դպրոցներում փոխորենի պաշտոնում պարտադիր նշանակվում է թուրք պաշտոնյա, ով վերահսկում է այդ դպրոցներում հայկականությանն ուղղված միջոցառումների բացառումը: Մեկ այլ խնդիր է դասագրքերի պակասությունը, քանի որ պետությունն արգելում է իր դպրոցներում դասավանդել այլ երկրից բերված դասագրքերով: Իսկ թուրքական հրատարակչությունները կան «Ֆինանսական խնդիրներից ելնելով» չեն հրատարակում գրքեր հայկական դպրոցների համար, կան դրանց բովանդակությունն այնքան են փոխում և թուրքականացնում, որ դրանց բացակայությունը դառնում է նախապայովելի:

Պայմանագրի 42-րդ հոդվածի համաձայն¹⁵ Թուրքիայի կառավարությունը լիակատար պաշտպանության փակ էր առնում եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմանները և փոքրամասնություններին պատկանող կրոնական այլ հաստատությունները: Սա, թերևս, միայն պայմանագրով: Մակայն մեզ համար նորություն չէ, որ թուրքական պետության վարած քաղաքականության արդյունքում պայմանագրերը թղթի վրա էլ մնում են և կյանքի չեն կոչվում: Եվ մեր օրերում Թուրքիան ինքն է որոշ կատարածությունների ձեռքերով ավերում հայկական, հունական, հրեական պաշտամունքի վայրերը՝ փորձելով այդպիսով վերացնել երկրում ցանկացած այլ ազգի ներկայության պատրանքը, հեփքը և դրանով իսկ վերահաստատել, որ «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսն այսօր էլ արդիական է պետության վարած ներքին քաղաքականության մեջ:

Թեպետ 38-44-րդ հոդվածներին, որոնք Թուրքիայի կառավարությանը պարտավորեցնում էին ապահովել Թուրքիայի բոլոր

¹⁵ Article 42 of the Treaty of Lausanne;

http://www.metarrhythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausanne.htm

քաղաքացիների կյանքի և ազատության լիարժեք պաշտպանությունը՝ անկախ ազգային, լեզվական, ռասայական և կրոնական պարկանելությունից, արվել էր հիմնարար օրենքի ուժ, այսինքն՝ դրանք անբեկանելի և անփոփոխելի պետք է լինեին, այդուհանդերձ՝ դրանք երբեք էլ չկիրառվեցին Թուրքիայի Նանրապետությունում, որը ցույց արվեց աշխարհին, որ այդ երկիրը շարունակում է առաջնորդվել «խաղի սեփական կանոններով»:

Թուրքիայի իշխանությունները խոչընդոտում են հայկական եկեղեցիների ու մատուռների պահպանմանը, որոնք օգտագործվում են կրոնական ծառայությունների նպատակով:

Նայկական եկեղեցու ցանկացած փետակի վերականգնում, վերակառուցում կամ էլ փոփոխություն և ընդլայնում, որոնք դուրս են որոշակի ծախսերի շեմից, մտնում են Ընդհանուր փնտրիչության կրոնական հիմնադրամի, ինչպես նաև Արտաքին գործերի նախարարության ենթակայության փակ:

Ճարտարապետական ժառանգության արհամարհանքը և ոչնչացումը ունի համաշխարհային նշանակություն, ինչպես հայ, այնպես էլ արտասահմանյան գիտնականների համար:

Նայկական պատմամշակութային ժառանգության ավերվածության ցանկը բավականին երկար է, սակայն մենք ստորև կներկայացնենք դրանց մի մասը¹⁶:

- Տեկորի փաճար՝ կառուցված 5-րդ դարում, գմբեթավոր բազիլիկ եկեղեցի Շիրակ գավառի համանուն գյուղում՝ այժմ Թուրքիայի Կարսի մարզի Դիգոր քաղաքում, Անիից քիչ հեռու: Այժմ ամբողջովին ավերված է և վերածվել է մզկիթի: Կառուցվել է Սահակ Կամսարականի կողմից: Տաճարը փրկադրված է եղել բոլոր կողմերից ինը աստիճաններով շրջապարված հիմնահարթակի վրա: Տաճարի ճարտարապետական

¹⁶ The Genocide Against The Armenians 1915-1923 And The Relevance Of The 1948 Genocide Convention, by Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., http://www.mfa.am/u_files/file/ARMENIANGENOCIDEBOOK.pdf

մանրամասները ինքնաստիպությամբ¹⁷ բնորոշ էին հին հայկական մյուս եկեղեցիներին:

- Աղբակի սբ. Բարդուղիմեոս վանք. Դեյր, Դհեր, Մեծ Նայքի Վասպուրական նահանգում, Մեծ Զաբ գետի աջ ափի բլրի գագաթին: Ըստ ավանդության՝ I դ. հիմնադրել է Սանապրուկ թագավորը Բարդուղիմեոս առաքյալի գերեզմանի վրա, նրա մոտ գտնվող Կաթնաղբյուրի ջրով բորոպությունից բուժվելուց հետո: Վանքը հիշատակվում է XIII դարից: Նայ ժողովրդի քրիստոնեական պաշտամունքում համարվում էր ամենակարևոր ուխտագնացության վայրերից մեկը¹⁸:
- Սուրբ Կարապետ վանքը թալանվել և մասամբ ավերվել է 1915 թ.: Այն վերածվել է քարերի կույտի: 1960 թ. ընթացքում թուրքական բանակի կողմից օգտագործվել է հրետանային դասընթացների վարժանքների համար: Ներագայում հենց այդ նույն քարերն օգտագործվել են նույն տեղում գյուղի սպեղծման նպատակով:
- Վարագա վանք. միջնադարյան Նայասարանի նշանավոր կրոնական և մշակութային կենտրոնն է, որը գտնվում է Վան քաղաքից հարավ-արևելք, Վարագ լեռան արևմտյան լանջին: Այն հիմնադրվել է VII դ.: Վանական համալիրը բաղկացած է վեց եկեղեցուց, գավթից, նախասարահից, օժանդակ շինություններից:

Պահպանված ամենահին շենքը հուշարձանախմբի հարավային կողմում գտնվող Ս. Սուփիա եկեղեցին է (Xդ.), որը կոչվում է նաև Բերդավոր (ուշ միջնադարում վերակառուցվել է ամրոցի): Նրա արևմտյան պարիսն կա Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի կնոջ, Գագիկ Բագրատունու դուստր Խուշուշի 981 թ. արձանագրությունը: Այժմ պահպանվել է շինության միայն արևելյան հատվածը:

¹⁷ <http://www.hotel.in80days.com/Maps/turkey/varli.html>

¹⁸ Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք,
http://lusamut.net/level2_.php?id=90&id_2=891&cat_=6&s=0

Նյուսիսից կից է սբ. Նովհաննես կամ Քառասուն արեղա եկեղեցին (X դ.), որը եռախորան է, զույգ լուսամուտով, բեմի արսիդի երկու կողմում ավանդարներով: Արևմտյան խաչաթևը երկայնական պատերում ունի բավական խոր խորշեր:

2,5 մ դեպի հյուսիս կանգուն է վանքի գլխավոր՝ սբ. Ասրվաձաձին եկեղեցին (XI դ.): Արևմտյան ավանդարները, ի փարբերություն նմանարիպ մյուս հուշարձանների, մուտք ունեն ոչ թե անկյունաձև փեղավորված խորշերից, այլ արևմտյան խորանից: Եկեղեցու պատերը քարից են, իսկ ծածկը և գմբեթը՝ աղյուսից (այժմ քանդված):

Ս. Ասրվաձաձին եկեղեցուն հյուսիսից կից է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով սբ. Նշան եկեղեցին (XI դ.), իսկ արևմուտքից՝ գավիթը, որն, ըստ, արձանագրության, 1648-ին կառուցել է ճարտարապետ Տիրապուրը: Գավիթը XIX դ. օգտագործվել է որպես եկեղեցի, որի պարճառով կոչվել է սբ. Գևորգ:

Գավթին արևմուտքից կից է եռակամար բաց նախասրահը (XVII դ.), հյուսիսից՝ սբ. Խաչ միանավ թաղածածկ եկեղեցին (հիմնովին վերակառուցվել է 1817-ին), իսկ հարավից՝ սբ. Սիոն եկեղեցին (XVII դ.), որը 1849-ին վերաշինվել է ցորենի շրեմարանի: Որպես սբ. Խաչ և սբ. Սիոն եկեղեցիների արևմտյան մուտքերի բարավոր օգտագործվել են սեպագիր արձանագրություններով ուրարական կոթողներ: Վարագավանքի պարսպի (1803) պարագծով, աղյուսից կառուցված է եղել երկհարկանի շենք (չի պահպանվել): Վարագավանքում գործել են դպրոց, փարան: Եկեղեցիներով հարուստ այդ նահանգը այժմ մաքրված է ոչնչացման¹⁹:

- 1998 թ. Կարսի սբ. Առաքելոց եկեղեցին վերածվել է մզկիթի:

Բազմաթիվ քարե բեկորներ, հայկական արժեքավոր խաչքարեր և քարե արձանագրություններ օգտագործվել են 1973 թ. Բիթլիսում մզկիթի վերանորոգման աշխատանքների համար:

¹⁹ Neglecting Armenian Monuments, Turkey Violates Lausanne Treaty. „Armenian Forum“, 17 August 2000, Internet source: <http://www.gomid.org/forum/af6mon.htm>

Մշակութային և բնական ժառանգության պահպանման օրենսդրության նպատակն է պաշտպանել շարժական և անշարժ գույքը, ինչպես նաև մշակութային և բնական ժառանգությունը, կանոնակարգել պաշտպանության համար համապատասխան ընթացակարգեր և գործունեություններ: Այս օրենսդրությունը առնչվում է շարժական և անշարժ պատմամշակութային ժառանգության պաշտպանությանը, ինչպես նաև անհատների և կորպորատիվ մարմինների պարտականություններին և պարտավորություններին:

Համաձայն Թուրքիայի Մշակութային և բնական ժառանգության պահպանման օրենսդրության²⁰

- մշակութային ժառանգություն է հանդիսանում ամբողջ շարժական և անշարժ ժառանգությունը, որը պատկանում է պատմական ժամանակաշրջաններին և կապ ունի գիտության, մշակույթի, կրոնի և կերպարվեստի հետ:
- մշակութային և բնական անշարժ գույքի արժեքների պահպանումը իրականացնում է միջոցների կիրառում, պեխնիկական սպասարկում, նորոգում, վերականգնում և գույքի բարելավում, մյուս կողմից՝ շարժական մշակութային արժեքների պահպանություն և վերականգնում:

Մշակութային և բնական անշարժ գույքը, համաձայն Մշակութային և բնական ժառանգության պահպանման օրենսդրության վեցերորդ հոդվածի (փոփոխված օրենսդրությամբ 14.7.2004 թվականի No: 5226²¹) իրականացնում է պաշտպանություն՝ Թուրքիայի մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարության աջակցությամբ:

²⁰ LEGISLATION FOR THE CONSERVATION OF CULTURAL AND NATURAL PROPERTY, pg. 1, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=267945

²¹ Cultural and Natural Heritage Protection Act 5226, https://www.google.com/#hl=ru&tbo=d&scient=psy-ab&q=Cultural+and+Natural+Heritage+Protection+Act+5226&oq=Cultural+and+Natural+Heritage+Protection+Act+5226&gs_l=serp.3...8332.12263.5.12553.8.8.0.0.3.763.2725.0j2j4j5-1j1.8.0...0.1c.1.RZ3j474_bOU&pbx=1&bav=on.2,or.r_gc.r_pw.r_cp.r_qf.&fp=16a7ba646d78689d&bpcl=38897761&biw=1440&bih=787

Այնուամենայնիվ, օրենսդրությունը չի պաշտպանում այն անշարժ գույքը, որը Տարածաշրջանային պահպանման խորհրդի կողմից ճարտարապետության, պատմության, հնէագիտության համար ճանաչվել է անպետք:

Թուրքիայում, ցանկացած խնդիր, կապված մշակութային ժառանգության հետ, գրնվում է Մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարության պատասխանարվության փակ, սահմանված «մշակութային և բնական գույքի պահպանության օրենքով»:

Սակայն, գույքագրված մշակութային և բնական ժառանգությունները, որոնք պատկանում են դուստր հիմնադրամներին, ուղղորդվում են Գլխավոր փնտրիչության հինադրամով, համաձայն Մշակութային և բնական անշարժ գույքի օրենսդրության հոդված 7, 2863²² կետով: Թեև, մինչև 1970 թվականը արյաններում կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ այդ ավերությունները եղել են կանխամտադրված: Այս կապակցությամբ, պեղումներ են իրականացվել Շիրակի թագավորության միջնադարյան հայկական մայրաքաղաք Անիում: Սկսած 1991 թ. սկսվեցին հնագիտական պեղումներ Անիի փարբեր կառույցներում: Այնուամենայնիվ, շինարարական կապալառուները և քաղաքական գործիչները բավականին շար գումար էին հատկացրել, այսպես կոչված, վերականգնողական աշխատանքների համար: Սակայն 1999 թվականին ոչնչացման գործընթացը վերսկսվեց ավելի մեծ մասշտաբով:

Թուրքիան Անին ընդգրկել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի²³ մշակութային հուշարձանների ցանկում ներգրավելու նախնական ցուցակում: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն հաստատել է այդ ցուցակը, որի մեջ ընդգրկված է 35 հուշարձան: Իսկ թե երբ Անին կընդգրկվի արդեն վերջնական ցուցակում, պարզ կդառնա առաջիկա փարիների ընթացքում: Այժմ Անի

²² CULTURAL HERITAGE INVENTORY SYSTEM OF TURKEY ON THE WEB, <http://www.isprs.org/proceedings/XXXVI/5-C53/papers/FP040.pdf>

²³ Cooperate On Restoration Of Ani, <http://www.armeniandiaspora.com/showthread.php?166550-Turkey-Calls-On-Armenia-To-Cooperate-On-Restoration-Of-Ani>

քաղաքում սկսվել են վերականգնողական աշխատանքներ: Սկզբում որոշակի թերություններով էին ընթանում վերականգնումները, ինչը հիմք հանդիսացավ, որ ԻԿՕՄՕՍ-Նայաստանը միջազգային լծակները օգտագործի, որպեսզի վերականգնման ժամանակ խորհրդակցեն հայ մասնագետների հետ՝ թերությունները բացառելու համար: Նախորդ փարի ԻԿՕՄՕՍ-ի 17-րդ գլխավոր ասամբլեայի ժամանակ ԻԿՕՄՕՍ-Նայաստանը ներկայացրել է մի բանաձև, ըստ որի առաջարկել է Անիի Ամենափրկիչ եկեղեցու և Մայր փաճարի վերանորոգման աշխատանքներում ընդգրկել միջազգային փորձագետներ, որոնց թվում լինեն նաև հայ մասնագետներ: Թուրքական պարավիրակությունն ընդվզել է, սակայն ընդհանուր ճնշման փակ ընդունվել է այդ որոշումը: Այժմ այդ խումբը ձևավորման փուլում է: Անիում այժմ վերանորոգվում է 4 հուշարձան. Մայր Տաճարն ու Ամենափրկիչը մի ծրագրի շրջանակներում են վերանորոգվում (Նուշարձանների համաշխարհային հիմնադրամ, Թուրքիայի մշակույթի նախարարություն), Աբուղամրեց եկեղեցին, Տիգրան Նոնենցի եկեղեցի, որն ավարտվել է նախորդ փարի, մեկ այլ: Իսկ ինչո՞ւ է Թուրքիան սկսել վերջին փարիներին վերանորոգել հայկական հուշարձանները: Այս հարցը կարելի է պարզաբանել հետևյալ կերպ. ամեն երկիր իր քաղաքական նպատակներն է հետապնդում: Թուրքիան ունի իր քաղաքական նպատակները, ու եթե իր նպատակներին հասնելու համար ուզում է վերանորոգել հայկական հուշարձանները կամ պահպանել հայկական ժառանգությունը, պետք է օգտվենք այդ հնարավորությունից:

Այս հարցում, բացառապես, կարելի է առանձնացնել հարգանքը գեղեցիկի նկատմամբ ու պահանջել պաշտպանություն բնական գույքի, ինչպես նաև էկոլոգիական հավասարակշռության նկատմամբ:

1983 թվականի Թուրքիայի մշակութային և բնական գույքի պաշտպանության թիվ 2863²⁴ օրենքի գրանցման և գույքագրման

²⁴ Listing and Registration, Article 7.-Law No. 2863 of July 21, 1983 on Conservation of Cultural and Natural Property, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=267945

օրենքի համաձայն, այսօր Թուրքիան իրականացնում է պատմամշակութային արժեքների գույքագրման ծրագիր, որը նպատակ ունի նորովի կազմակերպելու բնության և պատմամշակութային օբյեկտների կառավարումը և պահպանությունը՝ դրանք դիտելով որպես մեկ ամբողջական բնապատմական լանդշաֆտ: Սույն նպատակը բխում է ինչպես պատմամշակութային ժառանգության պահպանության և հանրահռչակման կարևորությունից, այնպես էլ վերջին փորձերին միջազգային ասպարեզում բնության և պատմամշակութային հուշարձանների սինթեզ հանդիսացող փորձերի՝ որպես մարդու և բնության ներդաշնակ սրբազանության արգասիք լինելու կարևորության բարձրացման միտումներից:

Թուրքիայի մշակութային ժառանգության իրավական պաշտպանության օրենքի 2863-րդ կետի թիվ 10-րդ հոդվածի²⁵ իրականացումը և պարտականությունները գրնվում են Թուրքիայի մշակույթի նախարարության իրագործման ներքո: Սակայն Թուրքիայի մշակույթի նախարարությունը Բնական ժառանգության պահպանության և Նուշարձանների և թանգարանների գլխավոր տնօրինության հետ համարել կարողացել են կարգավորել օրենքով սահմանված դրույթները: Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման մեջ իրենց ուրույն դերն ունեն նաև որոշ հասարակական կազմակերպություններ և բազմաթիվ հիմնադրամներ: Այս կազմակերպությունները չեն առաջնորդվում Թուրքիայի մշակույթի նախարարության օրենքի կողմից սահմանված ֆինասավորման սանդղակից: Նրանք իրենք են սահմանում վերանորոգման ենթակա ժառանգության համար ֆինանսավորման սանդղակ:

Սկսած 1970 թվականից, Թուրքիան, մշակութային ժառանգության պահպանության համար սկսեց ապավինել միջազգային հանրությանը և 1983 թ. համառ ջանքերի շնորհիվ միացավ Մշակու-

²⁵ CULTURAL PROTECTION IN THE FRAMEWORK OF LAW NUMBERED 2863
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43249/law-on-the-conservation-of-cultural-and-natural-property-.html>

թային և բնության համաշխարհային ժառանգության պահպանության մասին Կոնվենցիային: Պամուկկալեն, Գերեմեն, Կապադովկիան, Սյրամբուլը, Նեմրութ լեռը, Պափարան ընդգրկվեցին Մշակութային համաշխարհային ժառանգության ցուցակում: 1985 թ. Թուրքիան Եվրախորհրդի երկրների հետ միասին ստորագրեց Ճարտարապետական ժառանգության մասին եվրոպական Կոնվենցիան՝ № 3534 Օրենքը:

Մշակութային և բնության ժառանգության պահպանության մասին հարցը արտացոլվեց նաև Թուրքիայի Սահմանադրության մեջ, որտեղ նշված են այդ բնագավառում պետության պարտավորությունների և լիազորությունների հետ կապված հարցերը: Նամաձայն 1982 թ. Սահմանադրության 63-րդ հոդվածի՝ կառավարությունն ապահովում է մշակույթի, բնական ռեսուրսների և արժեքների պաշտպանությունը և ձեռնարկում է բոլոր միջոցառումները՝ պահպանելու և խրախուսելու մշակութային ժառանգությունը: Սահմանադրության 168-րդ հոդվածում նշված է, որ բնության հարստությունները և ռեսուրսները գտնվում են պետության փնտրման և հսկողության ներքո, և պետությունը կարող է այդ իրավունքը որոշակի ժամկետով պարփակել ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց²⁶: Օրենքով սահմանվում է, թե պետությունը, նրանց հետ համարելով, բնության որ հարստությունները և ռեսուրսներն է հերազդում և շահագործում, և որոնք են այն հարստությունները և ռեսուրսները, որոնք անմիջականորեն հերազդում և շահագործում են այդ անձինք, ինչպես նաև սահմանվում են պետության կողմից իրականացվող հսկողության պայմանները, ընթացակարգերը, սկզբունքները և կիրառվող պարամետրերը:

Թուրքիայում մշակութային ժառանգության պահպանության հայեցակարգի հետ կապված հարցերը ծագում են 1869 թվականից, երբ հրապարակվեց մշակութային ժառանգության պահպանության մասին առաջին օրենքը: Այդ օրենքը հիմնականում կապված էր մանր

²⁶ <http://www.mfa.gov.tr/constitution-of-the-republic-of-turkey.en.mfa>

առարկաների հետ, այն ավելի շար նվիրված էր հանրային շենքերի, այլ ոչ թե մշակութային հուշարձանների պաշտպանությանը: Այդ «Ննագույն առարկաների մասին դրույթները» օրենքով կարգավորում էին նաև այն հնագիտական պեղումների հետ կապված հարցերը, որոնք իրականացնում էին օտարերկրյա հերազոտողները Թուրքիայի տարածքում²⁷: Սակայն, մյուս կողմից, մշակութային ժառանգության պահպանության մասին հարցը հսկայական նշանակություն ուներ արդեն Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում, երբ սրբեղծվեցին հիմնադրամներ, որոնք գումար էին հատկացնում հանրային շենքերը, մզկիթները, դպրոցների, բաղնիքների շենքերը պահպանելու համար: Եվ հենց դրա շնորհիվ այդ շինությունների մեծամասնությունը հաջողվեց պահպանել մինչև մեր օրերը: Այդ օրենքը, փոփոխվող պայմաններին և պահանջներին համապատասխան, նորացվեց 1874, 1884, 1906 և 1912 թվականներին: 1921 թ. Օրենքը ուժի մեջ էր մինչև 1951 թ.: Օրենքին համապատասխան, սրբեղծվեց հուշարձանների պահպանության գերագույն խորհուրդ, որը կառավարում էր կրթության նախարարությունը: Խորհուրդը կազմեց Թուրքիայի մշակութային ժառանգության ծավալուն ցանկը, մշակեց մշակութային հուշարձանների գրանցման հետ կապված ընթացակարգը²⁸:

1983 թ. ընդունվեց մշակութային և բնության ժառանգության պահպանության մասին օրենքը, որը կիրառվում է մինչև այժմ: Այդ օրենքը, որոշ փոփոխություններով, հանդիսանում է մշակութային ժառանգության պահպանության հիմքը (փոփոխությունները մտցվել են 1987 և 2004 թթ.):

Թուրքիայի հայերը փուժում են ընդգծված կանխակալ վերաբերմունքից ու իրավաբանական և վարչական խտրական միջոցներից: Այս իրավիճակին, բացի վերոնշվածից, նպաստում են նաև Թուրքիայի ոչ հստակ օրենսդրությունը և իրավական դաշտը, թեև, համաձայն

²⁷ Özel, Sibel (2010) "Under the Turkish Blanket Legislation: The Recovery of Cultural Property Removed from Turkey," International Journal of Legal Information: Vol. 38: Iss. 2, Article 10

²⁸ Տես նույնը

Թուրքիայի Նանրապետության 1982 թ. Սահմանադրության, հանրապետությունը ժողովրդավարական, աշխարհիկ և սոցիալ-իրավական պետություն է (հոդված 2)²⁹: Նամաձայն Սահմանադրության 24-րդ հոդվածի 5-րդ մասի՝ ոչ ոք չի կարող շահագործել կրոնը և չարաշահել կրոնական զգացմունքները կամ կրոնի կողմից ճանաչված պաշտամունքի առարկաները քաղաքական կամ անձնական շահ և ազդեցություն ապահովելու նպատակով կամ պետության սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական կամ իրավական կարգը կրոնական կանոններին, այդ թվում՝ մասնակիորեն, հարմարեցնելու համար: Իսկ համաձայն 24-րդ հոդվածի՝ յուրաքանչյուր անձ ունի խղճի, դավանանքի և կրոնական համոզմունքների իրավունք: Ժամերգությունները, կրոնական ծիսակատարությունները և արարողությունները պետք է անցկացվեն ազատորեն, այն պայմանով, որ դրանք չեն խախտում 14-րդ հոդվածի դրույթները, որտեղ նշված է, որ Սահմանադրության մեջ ամրագրված ոչ մի իրավունք և ազատություն չպետք է իրականացվի պետության փարածքային և ազգային անձեռնմխելիության բաժանման նպատակով, Թուրքիայի պետության և Նանրապետության գոյության սպառնալիքի սրեղծմամբ, հիմնական իրավունքները և ազատությունները չեղյալ հայտարարելով, պետական իշխանությունը մեկ անձին կամ անձանց խմբին փոխանցելով, ինչպես նաև մեկ սոցիալական խմբի՝ մյուս խմբի նկատմամբ առավելություն սահմանելով կամ ըստ լեզվի, ռասայի, կրոնի կամ հավաքքի խտրականություն սահմանելով կամ ցանկացած այլ միջոցներով այդ հայեցակարգերի և գաղափարների վրա հիմնված պետական կարգ սահմանելով³⁰: Սակայն, իրականում Թուրքիայում չեն հարգվում անձի իրավունքները և կրոնական փոքրամասնությունների, առավել ևս՝ հայերի ազատությունները: Թուրքիայի Սահմանադրության մեջ չկան առանձին հղումներ փոքրամասնություններին, սակայն վերոնշված հոդվածները փարածվում են հենց Թուրքիայում ապրող փոքրամասնությունների վրա: Սահմանափակումները վերա-

²⁹ http://www.constitution.org/cons/turkey/turk_cons.htm

³⁰ http://www.constitution.org/cons/turkey/turk_cons.htm

բերում են խոսքի ազատությանը, դրանք գործում են այն ժամանակ, երբ հայերը ընդունվում են քաղաքացիական ծառայության, մասնագիտություն ընտրելիս: Նույնիսկ հայկական կազմակերպությունների բացառապես կրոնական գործունեությունը սահմանափակվում է պետական մարմինների կողմից, ինչն արտացոլվում է հոգևորականության թվաքանակի կրճատմամբ, եկեղեցական սեփականության զավթմամբ, եկեղեցական մարմինների լուծարմամբ և եկեղեցական ընտրությունների գործերին պետության միջամտությամբ: Բացի սահմանափակումներից, եկեղեցիները, գերեզմանոցները պարբերաբար ենթարկվում են հարձակումների, իսկ հայկական մշակութային ժառանգության բազմաթիվ հուշարձանները ոչնչացվում են կամ գրնվում են բարձիթողի վիճակում:

Նամաձայն Թուրքիայի օրենսդրության՝ եկեղեցիները և դրանց կից գործող հասարակությունները չեն հանդիսանում իրավաբանական անձ: Իրավաբանական սահմանափակումների արդյունքում այդ հասարակությունները կարող են եկամուտ ստանալ բացառապես անշարժ գույքի վաճառքից, վարձակալումից կամ լիզինգից: Նշված հասարակությունները կուրակում են գույքի վարձակալումից ստացված եկամուտը սեփական կարիքների համար, ինչպես նաև դպրոցներին և հիվանդանոցներին օգնելու նպատակով³¹: Թուրքիայի հայկական հասարակությունները, չունենալով սեփականություն ձեռք բերելու իրավունք, նույնիսկ կարող են գրկվել իրենց պարականոն սեփականությունից: Եթե համայնքը, հոգևորականների կամ ծխականների թվաքանակի կրճատման պատճառով մոտ փասը փարվա ընթացքում չի օգտագործում իր սեփականությունը, ապա, ըստ Թուրքիայի օրենսդրության, պետությունը ստանում է իրավունք՝ օգտագործելու և փնտրիներու այդ սեփականությունը³²: Բացի այդ, փոքրամաս-

³¹ «Армяне в Турции сегодня», доктор Тесса Хофманн, октябрь 2002 г.

³² Ежегодный доклад Международной организации по надзору за соблюдением свободы совести и вероисповедания (International Religious Freedom) за 2001 г., стр. 383, Европейский «Доклад по развитию», посвященный Турции, опубликован Европейской Комиссией 13 ноября 2001 г.

նությունը կարող է Կրնօրինել միայն այն սեփականությունը, որն ընդգրկված է 1936 թվականին կառավարությանը ներկայացված ցուցակում³³: Արդյունքում, Սփամբուլի հայ համայնքին պատկանող ավելի քան քառասուն գույքային օբյեկտներ անցել են պետության Կրնօրինմանը, իսկ ավելի քան ութսուն գույքային օբյեկտներ համարվում են վիճելի և պարբերաբար դառնում են թիրախ՝ հերթական դատավարությունը նախաձեռնելու համար: Թուրքիայում բնակվող ոչ մահմեդական փոքրամասնություններին պատկանող ավելի քան 200 հասարակություններ չունեն որևէ նպատակով գույք ձեռք բերելու իրավունք և կարող են գրկվել իրենց պատկանող գույքից, եթե ավելի քան 10 տարվա ընթացքում այդ գույքը չի օգտագործվել:

Նաստարությունների մասին Օրենքը (1926 և 1936 թթ.), որով 1936 թվականից արգելվում է հաստատություններին սեփականություն ձեռք բերել, 1974 թվականից ընտրողաբար կիրառվում է բացառապես ոչ մահմեդական բնակչության նկատմամբ: Թուրքիայում չկան տարածքային կամ տեղական կառավարման մարմիններ, որոնք զբաղվում են փոքրամասնությունների հարցերով: Գույքից գրկվելու գործերը քննում է Անկարայի վճռաբեկ դատարանը³⁴: Այն 2001 թվականին կայացրեց մի որոշում, որը նախադեպ դարձավ ոչ մահմեդականներին պատկանող գույքը յուրացնելու գործերում: Նամաձայն դատարանի կողմից ընդունված վճռի՝ 1935 թվականից Թուրքիայի փոքրամասնությունները չեն կարող ձեռք բերել կամ ստանալ գույք՝ նվիրավորության կամ ժառանգելու միջոցով, քանի որ իրավաբանական ժառանգորդի բացակայության ժամանակ գույքն անցնում է պետության սեփականությանը:

Թուրքիայում չկան հատուկ օրենքներ, որոնք պաշտպանեն փոքրամասնությունների իրավունքները և պաշտպանեն նրանց խտրականությունից, սակայն գործում են մի շարք օրենքներ, որտեղ ամ-

³³ Закон Турции «Об учреждениях» (1926 и 1936 гг.) с 1936 г. запрещает учреждениям приобретать собственность.

³⁴ <http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3ac5de50-90d8-4c91-9580-7c7c172fb9ae/vakiflar-tr-grc-ing.pdf>

րագրված է բոլորի համար հավասար իրավունքի սկզբունքը, մասնավորապես՝ Քաղաքացիական օրենսգիրքը (8-րդ հոդված, որով երաշխավորվում է անձանց հավասարության սկզբունքը որպես իրավունքի սուբյեկտներ), Սոցիալական ծառայությունների և երեխաների պաշտպանության մասին Օրենքը (4-րդ հոդված, որով արգելվում է սոցիալական նպարակների համար սահմանված պահանջների համապարասխանության մասին որոշումներ ընդունելու ընթացակարգի ժամանակ խարականության դրսևորումը), Քաղաքական կուսակցությունների մասին Օրենքը (82-րդ հոդված՝ ռասիզմի արգելումը, 83-րդ հոդված՝ հավասար իրավունք պահպանելու սկզբունքը) և այլն³⁵:

1948 թվականին ՄԱԿ-ի կողմից Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի ընդունումից հետո սկսվեց մի գործընթաց, երբ ընդունվեցին մեծ թվով միջազգային փաստաթղթեր, որոնք ներկայումս մարդու իրավունքին վերաբերող միջազգային դրույթներում և նորմերում հանդես են գալիս որպես հիմքեր³⁶:

Մարդու իրավունքների բնագավառում Թուրքիան ստորագրել է բազմաթիվ միջազգային փաստաթղթեր, որոնցով թեև ուղղակիորեն չեն ամրագրվում փոքրամասնության հարուկ իրավունքները, սակայն ապահովվում են բոլորի համար հավասար իրավունքները: Դրա հետ մեկտեղ, այն միջազգային փաստաթղթերի մեծ մասը, որոնք որևէ կերպ վերաբերում են փոքրամասնություններին և նրանց իրավունքներին, ստորագրվել են Թուրքիայի կողմից հարուկ վերապահումներով՝ երկրի Սահմանադրության և 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի դրույթների հետ հակասություններից խուսափելու նպատակով:

Թուրքիայի քաղաքականությունը փոքրամասնության, մասնավոր-

³⁵ <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwetur.htm>

³⁶ Конвенция 1989г. «О коренных и племенных народах», Конвенция ООН 1992 г. «О правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам», Хельсинское постановление 1992 г. «О высшем распорядительстве ОБСЕ по линии национальных меньшинств», Европейская хартия ЕС 1995 г. «О региональных языках или языках меньшинств».

որպես, հայկական մշակութային ժառանգության առնչությամբ կրում է խտրական բնույթ:

Նայկական հուշարձանները ոչնչացնելու թուրքական քաղաքականությունը իրականացվում է հետևյալ հիմնական մեթոդներով.

- հայկական հուշարձանների պահպանությանը պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում, ինչի արդյունքում դրանք ժամանակի ընթացքում քայքայվում են.

- հայկական հուշարձանները որպես սեփականություն փոխանցվում են փեղական քրդերին կամ թուրքերին, որոնք փնտրվում են դրանք սեփական հայեցողությամբ.

- ելնելով պետական անհրաժեշտությունից՝ այդ հուշարձանները ոչնչացվում են.

- հուշարձանները մահմեդականացվում են³⁷:

Նշված գործողություններով Թուրքիան խախտել է 1982 թվականին իր ընդունած Սահմանադրության 63-րդ հոդվածը, որով սահմանվում են պետության պարասխանաբարությունը պարմական, մշակութային և բնության ժառանգության պահպանության համար և այդ նպատակով ձեռնարկվող միջոցառումները: Այդ գործողությունները նաև չեն համապատասխանում Թուրքիայի քրեական օրենսգրքին: Քրեական օրենսգրքում կա «Նանցագործություններ կրոնական ազատության դեմ» գլուխ: Նամաձայն օրենսգրքի, քրեական պարասխանաբարություն է սահմանվում որևէ կրոնի նկատմամբ անարգության նպատակով այդ կրոնի համար սրբազան փառարների, գերեզմանների, այլ նմանափայ վայրերի կամ այնպեղ գտնվող առարկաների քայքայման, վնասման կամ այլ վնաս պարճառելու համար³⁸: Օրենսգրքով նաև սահմանվում է պարասխանաբարություն այն անձի համար, ով, մասնավորապես, վնասում է գարդերը, գույքը, ինչպես նաև շենքերը և կառույցները: Մշակութային արժեքները

³⁷ «Армяне в Турции сегодня», доктор Тесса Хофманн, октябрь 2002 г.

³⁸ http://www.justice.gov.tr/basiclaws/Criminal_Code.pdf

հափշտակելը որակվում է այն հողվածներով, որոնցով նախատեսվում է պարասխանավություն սեփականության դեմ հանցագործությունների համար: «Գողություն» գլուխը ներառում է հողված, որի համաձայն, հատուկ որակման հատկանիշներից մեկը, մասնավորապես, աղոթաբներում գտնվող և աղոթաբներին պարականոց առարկաների գողությունն է: «Գույքի վնասումը» գլուխը պարունակում է հողված, որը նախատեսում է այն անձի պարասխանավությունը, ով քայքայում, վնասում, փչացնում կամ վնաս է պարճառում մասնավոր սեփականության ենթակա անշարժ գույքը: Որակման հատկանիշներից մեկն է հանդիսանում նաև նույն արարքները կատարելը կրոնական ծիսակատարություններ անցկացնելու համար նախատեսված շենքերի կամ կոթողների, արձանների, հնագույն հուշարձանների նկատմամբ³⁹: Այսպիսով, Քրեական օրենսգիրքը պարունակում է որոշ նորմեր, որոնք կարող են կիրառվել մշակութային արժեքի դեմ կատարվող ուրնագությունների ժամանակ:

Նայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ուղղված Թուրքիայի քաղաքականությունը մշակութային արժեքների պահպանությունը երաշխավորող միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմերի խախտում է: «Մշակութային ժառանգության պահպանություն»-ը նշանակում է հարգանք դրա նկատմամբ և դրա անվտանգության երաշխիք, ինչը նախատեսված է ստորև ներկայացված որոշ միջազգային փաստաթղթերով.

- 1899 թ.⁴⁰ և 1907 թ. Նաագայի կոնվենցիաները, մասնավորապես, 1907 թ. Նաագայի չորրորդ կոնվենցիայի 27-րդ և 56-րդ հոդվածների կանոնները.

- Մշակույթի և գիտության հաստատությունների և պատմական հուշարձանների պահպանության մասին 1935 թ. ապրիլի 15-ի Ցյուրիխի համաձայնագիրը:

- Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային ժա-

³⁹ <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=11135>

⁴⁰ Турция утвердила документ 12.06.1907 г.

ռանգության պահպանության մասին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կոնվենցիան (1954թ. մայիսի 14-ի Նաագայի կոնվենցիան⁴¹), դրանց կից երկու արձանագրությունները (1954 թ. մայիսի 14-ի և 1999 թ. մարտի 26-ի արձանագրությունները⁴²) և 1949 թ. Ժնևյան չորրորդ կոնվենցիայի լրացուցիչ Առաջին և Երկրորդ⁴³ արձանագրությունները.

- Եվրոպական մշակութային կոնվենցիան (5 մայիսի, 1955թ.⁴⁴).

- Մշակութային և բնության ժառանգության պաշտպանության վերաբերյալ առաջարկությունները ազգային մակարդակով (1972 թ.), Պարմական վայրերի անվանագության և նրանց ներկա դերի վերաբերյալ առաջարկությունները (1976 թ.).

- Ննագիտական ժառանգության պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվենցիան (20 նոյեմբերի, 1970 թ., վերանայվել է 1992 թ. հունվարի 16-ին).

- Մշակութային և բնության համաշխարհային ժառանգության պաշտպանության մասին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կոնվենցիան (16 նոյեմբերի, 1972 թ.⁴⁵).

- Մշակութային ժառանգությունը դիտարկությանը ոչնչացնելու մասին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Նոչակագիրը (17 հոկտեմբերի, 2003 թ.) և այլն:

Ահա այսպիսի դավանանքի «ազատություն» է փրում Թուրքիայում: Թուրքիան բազմիցս իրականացրել է հայերի, հրեաների, ասորիների ցեղասպանություն: 1974 թվականից Թուրքիան բռնազավթել է Կիպրոսի հյուսիսային հատվածը: Քրիստոնեական փաճարների մեծամասնությունը ոչնչացվում է կամ վերածվում մզկիթների:

Ընդ որում, Թուրքիան մզկիթներ է կառուցում աշխարհի փարբեր երկրներում, հատկապես՝ Գերմանիայում: Պահանջում է ազատու-

⁴¹ Турция утвердила документ 15.12.1965 г.

⁴² Турция не присоединилась к документу.

⁴³ Турция не присоединилась к документу.

⁴⁴ Турция утвердила документ 10.10.1957 г.

⁴⁵ Турция утвердила документ 16.03.1983 г.

թյուն մահմեդական պրոգելիպիզմի (հավատորսություն) համար, թուրքական իսլամիստները ակտիվանում են՝ կառուցում են դպրոցներ, հովանավորում են մզկիթներ օտար երկրներում: Նշանակում է՝ քրիստոնեական առաքելական գործունեությունը Թուրքիայում «խախտում է ազգային միասնականությունը», և նույնիսկ քրիստոնեական ժամերգությունը «խախտում է Թուրքիայի օրենքները»: Այդ համարեքստում անհրաժեշտ է կանխել արգելոցի փարածքում գրնվող պարմաճարփարապեփական հուշարձանների՝ բնական գործոններով պայմանավորված ասփիճանաբար քայքայումը և բարելավել դրանց պահպանվածության վիճակը: Այս արժեքների ամրակայումը և վերականգնումը թույլ կրան ներդաշնակ պահպանել անցյալի մշակութային հուշարձաններն իրենց շրջակա արժեքավոր բնական միջավայրի հեփ: Արդի արագ զարգացող զբոսաշրջության պայմաններում այս հուշարձանների օգրագործումը նպարակ ունի նաև լուծելու փարածքում որոշակի զբաղվածության, ենթակառուցվածքների սրեղծման խնդիրներ:

Այդ համարեքստում անհրաժեշտ է կանխել արգելոցի փարածքում գրնվող պարմաճարփարապեփական հուշարձանների՝ բնական գործոններով պայմանավորված ասփիճանաբար քայքայումը և բարելավել դրանց պահպանվածության վիճակը: Այս արժեքների ամրակայումը և վերականգնումը թույլ կրան ներդաշնակ պահպանել անցյալի մշակութային հուշարձաններն իրենց շրջակա արժեքավոր բնական միջավայրի հեփ: Արդի արագ զարգացող զբոսաշրջության պայմաններում այս հուշարձանների օգրագործումը նպարակ ունի նաև լուծելու փարածքում որոշակի զբաղվածության, ենթակառուցվածքների սրեղծման խնդիրներ:

Նուշարձանների առկա վթարային վիճակի վերացմամբ և արդյունավեփ օգրագործմամբ սույն ծրագրի իրականացումը նպարակ է հեփրապնդում՝⁴⁶

⁴⁶ Cultural and natural heritage, <http://www.allaboutturkey.com/heritage.htm>

- վերականգնելու արգելոցի փարածքի պատմամշակութային հուշարձանները.
- կազմակերպելու հուշարձանների ճիշտ պահպանությունը՝ որպես մշակութային լանդշաֆտ (բնական և մշակութային ժառանգության ներդաշնակ պահպանման համալիր մոտեցում).
- նպաստելու հուշարձանների արժևորմանը ինչպես տեղի բնակչության, այնպես էլ միջազգային հանրության շրջանակում.
- ակտիվացնելու և նորովի կազմակերպելու հուշարձանի հիման վրա կրթա-դաստիարակչական ու կրթամշակութային գործընթացները. հուշարձանների օգտագործմամբ նպաստելու զբոսաշրջային ենթակառուցվածքների, զբոսաշրջության փարբեր ձևերի զարգացմանը և զբոսաշրջային սեզոնի երկարաձգմանը.
- ստեղծելու նոր զբաղվածության ոլորտներ՝ գրաստային փորհիզմի (գրաստների միջոցով խմբերի տեղափոխումը հուշարձաններ կարող է տեղում զարկ փայ հատկապես ձիաբուծությանը, լրացուցիչ եկամտի աղբյուրի վերածվել արգելոցին հարակից բնակավայրերում ապրող բնակչության համար և չվնասել բուսածածկը ճանապարհների կառուցման դեպքում), հուշանվերային արտադրության հետ կապված և նպաստելու շրջակա համայնքներում կենսամակարդակի բարձրացմանը.
- բարձրացնելու արգելոցում մշակութային ժառանգության հանդեպ հոգաբարությունը և վերահսկողությունը:

Մշակութային և բնական ժառանգության պաշտպանության ըմբռնումը, որը բնակաված է Թուրքիայում, ունի հարուստ մշակութային ժառանգություն և բնական միջոցներ, սակայն պետությունը այս հարցում չի առաջնորդվել Թուրքիայի սահմանադրական օրենքներով, պարտականություններով և լիազորություններով:

1982 թ Թուրքիայի Սահմանադրության 63-րդ հոդվածում ասվում է⁴⁷.

⁴⁷ 63rd. Article of 1982 Constitution, <http://www.constitution.org/cons/turkey/part2.htm>

- Կառավարությունը պետք է իրականացնի միջոցառումներ՝ աջակցելու և խրախուսելու մշակութային և բնական գույքի պաշտպանությունը:

Թուրքիայում մշակութային արժեքների պաշտպանության համար միջոցառումներ սկսվեցին կիրառվել դեռևս Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանում, սակայն այդ պաշտպանությունը ավելի կայունացավ և կիրառելի դարձավ հարկապես Թուրքիայի Նանրապետության հաստատման ժամանակ: Այս գործընթացում ընդունվում է Թուրքիայի Նանրապետության առաջին ընդհանուր պաշտպանության օրենսդրության պահպանման մասին թիվ 1710⁴⁸ 25/4/1973 ին Ննեագիտական ակտը:

Ավելի ուշ, 1983 թվականին, Մշակութային և բնական ժառանգության պահպանության մասին թիվ 2863⁴⁹ օրենքը դուրս է մնացել Թուրքիայի Սահմանադրությունից:

Բացի այդ, Սահմանադրության մեջ րեղ չի գրել Պապմության և մշակույթի անշարժ գույքի օգտագործման պահպանման ու երկարաձգման մասին թիվ 5366 ակտը:

Այսօր, Մշակութային և բնական ժառանգության պաշտպանության մասին 2863 օրենքը ուժի մեջ է, օրենքի մասին հարցը քննարկվել է դեռևս 1983 թվականին: Սակայն 1987 թվականին օրենքի և իրավունքի 3386-րդ հոդվածը փոխարինվում է 5226⁵⁰-ով և ձևավորվում է վերջնական փարբերակով 2004 թվականին:

«Պապմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին»

⁴⁸ The Law of the Protection of Cultural and Natural Heritage, https://www.google.com/#hl=ru&tbo=d&scient=psy-ab&q=THE+MODEL+OF+TURKEY+IN+LEGAL+PROTECTION+OF++CULTURAL+HERITAGE&oq=THE+MODEL+OF+TURKEY+IN+LEGAL+PROTECTION+OF++CULTURAL+HERITAGE&gs_l=serp.12..35i39.24759.2759.0.25730.1.1.0.0.0.174.174.0j1.1.0...0.0...1c.kY5DnCT_Uxc&pbx=1&bav=on.2,or_r_gc._pw_r_cp_r_qf.&fp=183c141396d1fa7&bpcl=38897761&biw=1440&bih=787

⁴⁹ Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property, <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=10971>

⁵⁰ The Law of Preservation of Cultural and Natural Properties (no: 2863) Act no: 5226 in 2004

Թուրքիայի օրենքի 4629-րդ⁵¹ հոդվածի պահանջների կատարման ապահովում, համաձայն որի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառը պետական հատկացումներից բացի ֆինանսավորվում է նաև հուշարձանների սեփականատերերի և օգտագործողների, մշակութային, հասարակական և այլ կազմակերպությունների ու հիմնադրամների, ինչպես նաև հիմնականում Թուրքիայի Մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարության միջոցներով:

Նանրապետական և տեղական նշանակության հուշարձանների տեղափոխումը, հանրապետական նշանակության հուշարձանների փոփոխումը կատարվում են միայն բացառիկ դեպքերում՝ Թուրքիայի Նանրապետության Մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարության թույլտվությամբ, իսկ տեղական նշանակության հուշարձանների փոփոխումը՝ պետական կառավարման փարածքային մարմինների թույլտվությամբ:

Հուշարձանների տեղափոխման և փոփոխման թույլտվություն տրվում է միայն լիազորված մարմնի եզրակացության հիման վրա:

Նախքան հուշարձանը տեղափոխելը կամ փոփոխելը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև՝ դրանք կատարելու ընթացքում, լիազորված մարմինը կազմակերպում է հուշարձանի գիտական ուսումնասիրման, չափագրման և լուսանկարման աշխատանքները:

Թուրքիայի Մշակութային և բնական հուշարձանների պաշտպանման օրենքի 13-րդ հոդվածով⁵² նախատեսված աշխատանքների իրականացման հետ կապված ծախսերը կատարվում են հուշարձանի տեղափոխման կամ փոփոխման թույլտվություն ստացողի հաշվին:

Հուշարձաններ ներառող փարածքներում շինարարական և այլ աշխատանքների համար հողի հատկացումները, նախագծերի համաձայնեցումը և այդ աշխատանքների ընթացքում հուշարձանների պահպանության ու անվթարության ապահովումը կարգավորվում է

⁵¹ Article 12, Contribution Fund for the Repair of Immovable Cultural Property to be Conserved

⁵² Article 13 Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property

Թուրքիայի օրենքի 42-րդ հոդվածով⁵³ և վերահսկվում է Թուրքիայի Մշակույթի և գրոսաշրջության նախարարության կողմից:

Նուշարձաններ ներառող փարածքներում շինարարական, գյուղափոխության և այլ կարգի աշխատանքների համար հողի հատկացումները, կառուցապարման, ինժեներապրանսպորտային հաղորդակցության ուղիների նախագծերը սահմանված կարգով համաձայնեցվում են լիազորված մարմնի հետ:

Եթե նշված աշխատանքները կարող են վրանգել այդ փարածքներում գտնվող հուշարձանների պահպանությունն ու անվթարությունը, նախապես, աշխատանքների պարզաբացումի միջոցներով իրագործվում են հուշարձանների պահպանությունն ու անվթարությունն ապահովող միջոցառումներ՝ հեփախուզություն, պեղումներ, վերականգնման աշխատանքներ, բացառիկ անհրաժեշտության դեպքում՝ փրկարկություն և լիազորված մարմնի կողմից առաջարկվող այլ աշխատանքներ:

Թուրքիան կրում է բարոյական և ֆինանսական պարտավորություն հայկական ժառանգության մնացորդների պահպանման համար, որը պետք է դառնա իր քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը մշակութային ոլորտում: Միայն նման վերաբերմունքը, համակցված համապարասխան գործողությունների հիման վրա կարող է հիմք հանդիսանալ իրական երկխոսությանը թուրք և հայ ժողովուրդների միջև:

⁵³ Article 42 Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property

Գլուխ 2.

Հայկական դասմամբականության ժառանգության իրավական կարգավիճակը հստակելում

Այս հեղափոխության նպատակն է նաև քրիստոնեական համայնքներում, հատկապես Իսրայելի, Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքներում կատարվող փոփոխությունների գործընթացների ուսումնասիրությունը, այն քաղաքական իրադարձությունների վերլուծությունը, որոնք նկատելիորեն ազդել են ազգամիջյան և միջդավանաբանական հարաբերությունների համակարգում հայ համայնքի դրության և հայկական մշակութային ժառանգության վրա, ինչպես նաև փարածաշրջանում փոփոխությունների ունեցած հիմնական քաղաքական իրադարձությունների ազդեցության առանձնահատկությունները Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքի վրա, հայ համայնքի և հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությանը նպաստող և ընդհակառակը՝ խոչընդոտող գործոնների բացահայտումը:

Նեղափոխության մեթոդաբանությունն է համակարգային վերլուծության մեթոդը, ինչը թույլ է տալիս կենտրոնացնել ուշադրությունը ինչպես խնդրի առանձին փոփոխության, այնպես էլ այն գործոնների ամբողջ համալիրի վրա, որոնցով է պայմանավորված պատմական իրադարձությունների ընթացքը:

Աշխատանքի ընթացքում օգտագործվել է նաև հեղափոխության համեմատական մեթոդը: Այն կիրառվել է հիմնականում հայ համայնքում փոփոխությունների ունեցած փոփոխությունները և գործընթացները Երուսաղեմի և Պաղեստինի այլ ազգային-դավանաբանական խմբերում կատարված համանման գործընթացների հետ համեմատելիս:

Ներագուրության մեջ օգտագործվել են ռուսերեն, անգլերեն, եբրայերեն և հայերեն տարբեր աղբյուրներ:

Այդ նյութերն են՝ բրիտանական, հայկական, ինչպես նաև հրեական մամուլի հրատարակումները, քաղաքական գործիչների ելույթները, այն վիճակագրական տվյալները, որոնք բնութագրում են հայ համայնքի և այլ ազգային-դավանաբանական խմբերի սոցիալ-ժողովրդագրական զարգացումը: Կարևոր աղբյուրներից են նաև Իսրայելի և Պաղեստինի ազգային-դավանաբանական խմբերի նկարմամբ իրականացված բրիտանական մանդատային իշխանությունների քաղաքականությունը 1920-1948 թթ. ժամանակաշրջանում: Կարևորագույն փաստաթղթերից են բրիտանական վարչակազմի այնպիսի որոշումները, ինչպիսիք են «Թագավորի հրամանը Խորհրդում» (The Palestine Order in Council, 1922) և Դեկրետ կրոնական համայնքների կազմակերպման մասին (1926 թ.) որոշումները: Վերոնշված դեկրետների գործողությունը տարածվում էր անգլիական իշխանությունների կողմից «ճանաչված» Պաղեստինի բոլոր կրոնական համայնքների, այդ թվում՝ լուսավորչական հայերի և կաթոլիկ հայերի նկատմամբ:

Երեք հիմնական մոնոթեիստական կրոնները՝ հուդայականությունը, քրիստոնեությունը և մահմեդականությունը իրենց աղբյուրներով անխզելիորեն կապված են Էրեց Իսրայելի հետ: Միլիոնավոր հրեաների, քրիստոնյաների և մահմեդականների համար ամբողջ աշխարհում այդ երկիրը համարվում է սուրբ: Նույն պատճառով Էրեց Իսրայելի տարածքում կենտրոնացված են համեմատաբար ավելի շատ այնպիսի կառույցներ, նյութական հուշարձաններ և առանձին վայրեր, որոնք այդ կրոնները դավանողների կողմից դիտարկվում են որպես սուրբ վայրեր, քան որևէ այլ երկրում:

Սուրբ երկրում քրիստոնեական համայնքների պատմությունը սկիզբ է առնում Շիսուս Նագովրեցու կյանքի և արարչական գործունեության ժամանակներից: Ուսուցչի մահից հետո նրա հետևորդների համայնքները, առավելապես հուդայական-քրիստոնեական հա-

մայնքները, միավորվեցին Առաքելական եկեղեցում: Դրանք գործում էին Երուսաղեմում և նրա մերձակայքում, և առավելապես հուդայական-քրիստոնեական էին: Սակայն, սկսած մ. թ. 130 թվականից, երբ կայսր Ադրիանոսը հրամայեց հրեական մայրաքաղաքի տեղում կառուցել Էլիա Կապիտոլինա քաղաքը, տեղական եկեղեցին իր կազմով դառնում է ոչ հրեական: Այն մնաց միասնական և անբաժանելի մինչև առաջին համապիեզերական ժողովները: Մահմեդական նվաճումների ժամանակ, 7-րդ դարում, արևելաքրիստոնեական եկեղեցին արդեն բաժանվել էր մի շարք ուղղությունների, որոնք, այնուամենայնիվ, շարունակում էին համարել պահպանել քրիստոնյաների համար սուրբ վայրերը: Այդ վայրերի շուրջ վեճերը փարբեր քրիստոնեական կրոնների միջև ծագեցին միայն Խաչակիրների թագավորության ժամանակաշրջանում (երբ հաստատվեց արևմտյան կաթոլիկ եկեղեցու գերակայությունը (predominium) Սուրբ երկրում) և առանց մարելու շարունակվեցին մամլուքների և օրոմանյան կառավարման փարիներին, ընդհուպ մինչև 1852 թ. «սրբաբնակավայրի» մասին միջեկեղեցական համաձայնագրի ստորագրումը¹:

Այսօր քրիստոնյաները կազմում են Իսրայելի ավելի քան 6 միլիոն բնակչության 2,1%-ը, հրեաները՝ 79,2%, մահմեդականները՝ 14,9%, դրուզները՝ 1,6%-ը: 2,2%-ը չունեն որոշակի կրոնական պատկանելություն²: Իսրայելի քրիստոնյաները պատկանում են 35 փարբեր ուղղությունների, որոնք կապված են 4 հիմնական եկեղեցիների հետ՝³ կաթոլիկ, ուղղափառ, հինարևելյան և բողոքական: Իսրայելի խոշորագույն եկեղեցին կաթոլիկ եկեղեցին է. այն ունի 25000 ծխական: Ուղղափառ եկեղեցին, որի մեջ ամենամեծը հունական եկեղեցին է և հինարևելյան եկեղեցիները, որոնք Իսրայելում ներկայացված են հայ առաքելական եկեղեցիով՝ մոտ 1500 ծխականներ, որոնցից մոտ կեսն ապրում է Երուսաղեմի Տին քաղաքի Տայկական թաղամասում, դպ-

¹ <http://www.orthodox-jerusalem.ru/publ/1-1-0-71>

² <http://www.pravoslavie.ru/news/051101174657.htm>

³ Statistical Abstract of Israel, 2009, CBS

տրիներով՝ մոտ 1000 ծխական, աստրական, եթովպական եկեղեցիով, և չորրորդը՝ բողոքական եկեղեցին, որտեղ հաշվվում են մոտ 3000-4000 ծխականներ⁴:

Երուսաղեմի Տին քաղաքում ապրում են մոտ 5000 քրիստոնյաներ: Եվս 10000 քրիստոնյաներ ապրում են Արևելյան Երուսաղեմում⁵:

Քրիստոնյաների թվաքանակը Իսրայելում աստիճանաբար աճում է⁶: Եթե 1996 թ. երկրում ապրում էին 123400 քրիստոնյաներ, ապա 2009 թ. վերջին՝ արդեն 151700 մարդ: Մյուս պետություններում և փարածքներում (օրինակ, Սիրիայում, Իրաքում, Գազայի հարվածում⁷, Ղուդայում և Սամարիայում)⁸ նրանց թվաքանակն անընդմեջ նվազում է: Դա կապված է ոչ այնքան ծնելիության ցածր ցուցանիշի հետ, որքան, առաջին հերթին, մահմեդականների կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող բռնություններով և ճնշումներով⁹: Այսպիսով, Իսրայելը միակ տեղն է Մերձավոր Արևելքում, որտեղ նկատվում է քրիստոնյա բնակչության աճի տենդենց:

Մերձավոր Արևելքում բնակվող ազգությունների մեջ Իսրայելի և Պաղեստինի հայ համայնքը առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Նրա պատմությունը սկսվում է ավելի քան փասնհինգ դար առաջ՝ մ. թ. 4-րդ դարում, երբ Պաղեստին եկան առաջին հայ վանականներն ու ուխտավորները:

Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքն ունի քաղաքական գոյության յուրահատուկ փորձ: 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո 60 տարվա ընթացքում երուսաղեմյան հայերը երեք անգամ փոխել են իրենց հպատակությունը: Մինչև 1917 թ. նրանք ապրում էին օսմանյան փրիսպեպոստության տակ: Բրիտանական կառավարման տարիներին Երուսաղեմի Տին քաղաքը, որտեղ բնակ-

⁴ Христианские общины Израиля. И.Эльдар.

⁵ Statistical Abstract of Israel, 2009, CBS Table 2.2 - Population, by religion (PDF)

⁶ <http://www.evangelie.ru/forum/t31883.html>

⁷ http://izrus.co.il/obshie_novosti/news/2008-06-02/1770.html

⁸ http://pravmir.ru/stat-content/sc_printer_2154.html

⁹ <http://www.i-r-p.ru/page/stream-event/index-9290.html>

վում էր հայ համայնքի զգալի մասը, ենթամանդատային Պաղեստինի մայրաքաղաքի կենտրոնական շրջանն էր, իսկ Երուսաղեմը՝ միասնական քաղաք: Այնուհետև, 1949 թ. հայերի բնակության շրջանը Նորդանանի Նաշիմիթյան թագավորության մասն էր, ընդ որում՝ դա տեղի ունեցավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի որոշմանը հակառակ, որտեղ Երուսաղեմը հայտարարվել էր արտապարածքային միավոր՝ միջազգային հսկողության ներքո: Արդյունքում՝ Նորդանանի վերահսկողությունը Նորդանան գետի Արևմտյան ափի և Արևելյան Երուսաղեմի նկատմամբ գործնականում չճանաչվեց միջազգային հանրության կողմից, թեև Նորդանանը Արևելյան Երուսաղեմը հռչակեց իր երկրորդ պաշտոնական, իսկ հետո նաև «հոգևոր» մայրաքաղաքը: Նայկական թաղամասը, ինչպես և Նին քաղաքն ամբողջությամբ, հայրնվեցին սահմանամերձ գոտում: «Վեցօրյա պատերազմի» (1967 թ. հունիս) ժամանակ Երուսաղեմի Նին քաղաքի փարածքը (այնտեղ գտնվող Նայկական թաղամասի հետ մեկտեղ) գրավեցին իսրայելական ուժերը, որից հետո միավորված Երուսաղեմը հայտարարվեց Իսրայելի միասնական և անբաժանելի մայրաքաղաքը: Արդյունքում՝ երուսաղեմյան հայերը հայրնվեցին իսրայելական ինքնիշխանության փակ: Այդ իրավիճակը անփոփոխ պահպանվում է մինչև մեր օրերը: Բարդ ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական պայմաններում Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքի «կենսունակության» երևույթը ներկայացված թեմային հաղորդում է հատուկ արդիական նշանակություն:

Երուսաղեմի կարգավիճակի և Իսրայելի ու Պաղեստինի փարածքում գտնվող փարբեր կրոնների սրբավայրերի խնդիրները մինչև այժմ կարգավորված չեն, իսկ Երուսաղեմի Նին քաղաքի հրեական և հայկական թաղամասերի կարգավիճակի հարցը բարդ միջազգային բանակցությունների առարկա է:

Նայ համայնքը 20-րդ դարի սկզբին հանդես էր գալիս որպես «եկեղեցական» ազգային-կրոնական համայնք օսմանյան միլլեթների համակարգում: Այդ ժամանակաշրջանում միլլեթների համակարգը

քայքայվեց, և սկսվեց նոր փեսակի հայ ազգային ինքնության ձևավորման գործընթացը: Կազմավորվեցին աշխարհիկ կազմակերպություններ՝ ակումբներ և քաղաքական կազմակերպություններ: 20-րդ դարի 40-ական թթ. վերջում հայ համայնքը կրկին սեղմվեց Երուսաղեմի Նայկական թաղամասի և Սուրբ Նակոբյանց եկեղեցու սահմաններում: Ընդհանրապես, Իսրայելի և Պաղեստինի հայ համայնքի մեծամասնությունը (ավելի քան 80 %) կենտրոնացած էր Երուսաղեմում: Նայերն ապրում էին նաև Պաղեստինի Յաֆա, Նայֆա, Ռամֆա, Ռամլա, Բեթղեհեմ քաղաքներում: Երուսաղեմի հայ համայնքում ընթացող գործընթացները բնորոշ էին նաև Իսրայելի և Պաղեստինի նյուս քաղաքներում ապրող հայ համայնքներին: Ներկայումս Իսրայելում և պաղեստինյան փարածքներում, փարբեր գնահատականներով, բնակվում են 16000-20000 հայեր: Իսրայելի հայ համայնքը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում են այն հայերը, որոնց նախնիները ապրել են այդ փարածքներում հարյուրամյակներ շարունակ: Այդ խմբի ներկայացուցիչները ապրում են Երուսաղեմի Նայկական թաղամասում, ինչպես նաև Նայֆայում, Թել Ավիվում: Նրանց մեծամասնությունն ունի իսրայելական քաղաքացիություն: Որոշ երուսաղեմցի հայեր պահպանել են հորդանանյան անձնագրերը: Իսրայելի հայ բնակչության երկրորդ խումբը ձևավորվել է հեթիտրիդային փարածքի երկրներից զանգվածաբար ներգաղթած հայերից: Վերջին 16 փարիներին Իսրայել են ներգաղթել մոտ 10000 հայեր, այդ թվում՝ խառն ամուսնական ընտանիքներից:

Իսրայելի հայ համայնքի ներկայացուցիչները մտահոգված են փարածաշրջանի անկայուն իրավիճակով՝ պայմանավորված արաբա-իսրայելական հակամարտությամբ, Իրաքի և Լիբանանի իրավիճակով, Արևմուտքի երկրների և Միջին Արևելքի միջև առկա թշնամական փոխհարաբերություններով: Պարբերաբար փրկվող ունեցող զինված հակամարտությունները, մահմեդական ծայրահեղականության աճը ընդունակ են ներգրավել հայկական սփյուռքին այս կամ

այն կողմում հակամարտության մեջ, ինչը խարխլում է համայնքային ինստիտուտների կայունությունը: Միևնույն ժամանակ, Իսրայելի հայերին բնորոշ է հարմարվողականությունը ավանդական կենսակերպը պահպանելու ձգտման հետ համադրելը, որոնք բարդ մերձավորարևելյան իրողությունների պայմաններում համայնքի գոյարևման կարևորագույն գործոններ են:

Պաղեստինցի հայերն ունեն ինչպես հրեա, այնպես էլ արաբ համայնքների հետ խաղաղ գոյակցության յուրօրինակ փորձ: Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքի պատմությունն այդ ժամանակաշրջանում բնութագրվում է երկու փոխլրացնող պենդենցներով: Մի կողմից, արևմտյան ազդեցությունն էր ավելանում նրա կենսագործունեության հիմնական կողմերի վրա, մյուս կողմից, աճում էին համայնքի ներսում ավանդական հիմքերը և հասարակական ինստիտուտները պահպանելու ձգտումը և սոցիալ-քաղաքական կյանքի «պահպանողական» մոտեցումը: Դա թույլ տվեց Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքին գոյատևելու բարդ քաղաքական պայմաններում:

Մինչև 1914 թ. հայ համայնքը ձգտում էր միջնորդի դեր կատարել արևմտյան պետությունների և տեղական բնակչության միջև: Դրա հիմնական ուժը պաղեստինցի հայերի արևմտամետ գործարար վերնախավն էր: Ընդ որում, Երուսաղեմի և Պաղեստինի հայ համայնքի ներկայացուցիչների մեծամասնությունը պահպանում էր կապը ավանդական կրոնական ինստիտուտների հետ, առաջին հերթին՝ Սուրբ Նաևրոյանց եկեղեցու հետ: Այնուհետև հիմնական ուժ են դառնում աշխարհիկ ակումբների ակտիվ գործունեությունը, նոր քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծումը, սոցիալական շարժումը: Եթե առաջին փուլի ընթացքում հայ համայնքում առաջատար դեր ուներ ֆինանսական վերնախավը, որը կապված էր եկեղեցու հետ, ապա 1915 թ. հետո առաջին պլան են դուրս գալիս քաղաքական կուսակցությունները և ըստ շահերի գործող ակումբները:

Նայ համայնքը պատրաստ էր քաղաքական կյանքում, տնտեսության, մշակույթի մեջ և սոցիալական բնագավառներում ընթացող

փոփոխություններին: Այլ ազգություններում կարարվող փոփոխությունները, թեև ուղղակիորեն չէին վերաբերում հայ համայնքին, որը մեկուսի կենսակերպ էր վարում, սակայն, միաժամանակ, առաջ էին բերում համայնքի ներսում որոշակի լարվածություն:

Նոգևորականության գերիշխանությունը իսրայելական և պաղեստինյան հայերի կյանքում, և համայնքի «եկեղեցական» բնույթի պահպանումը թույլ տվեցին համայնքին առանց կորուստների գոյատևել ոչ միայն 1948-1949 թթ. առաջին արաբա-իսրայելական պատերազմի, Իսրայելի և Անդրհորդանանի միջև փարաձքային բաժանման, զանգվածային արտագաղթի ընթացքում, այլև՝ նաև մինչև մեր օրերը:

Իսրայելը, ամբողջական պաշտոնական անվանումը՝ **Իսրայել Պետություն**, (եբրայերեն՝ מְדִינַת יִשְׂרָאֵל , արաբերեն՝ دَوْلَة إِسْرَائِيل) պետություն է Ասիայի հարավ-արևմուտքում, Միջերկրական ծովի արևելյան ափին: Այն հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում սահմանակից է Սիրիային, արևելքում՝ Լիբանանին, Նորդանանին և Նորդանան գետի Արևմտյան ափի փարաձքին, հարավ-արևմուտքում՝ Եգիպտոսին և Գազայի հարվածին:

Նշակվել է 1948 թվականի մայիսի 14-ին (5708 թվականի իյարի 5-ին) ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1947 թ. նոյեմբերի 29-ի № 181 բանաձևով (տես՝ «ՄԱԿ-ի պլանը Պաղեստինի բաժանման վերաբերյալ»):

Նամաձայն Անկախության հռչակագրի՝ Իսրայելը հրեական պետություն է¹⁰: Միևնույն ժամանակ, Իսրայելը բազմազգ և ժողովրդավարական պետություն է, որտեղ հրեաների հետ հավասար իրավունքներ ունեն մյուս բոլոր ազգությունները, անկախ դավանանքից՝¹¹ մահմեդական արաբները, քրիստոնյա արաբները, դրուզները, բեդվինները, սամարացիները, չերքեզները, հայերը և այլն: Մասնավոր-

¹⁰ Декларация Независимости Израиля—статья из Электронной еврейской энциклопедии.

¹¹ Israel (англ.). Country Report. Freedom House (2007).

րապես, դրուզ և բեդվին պարզամավորները, արաբական կուսակցությունները և պարզամավորները ներկայացված են Քնեսետում:

Իսրայել Պետությունը հրեական և ժողովրդավարական պետություն է, այն ունի իր անկախ իրավական համակարգը: Պետության հռչակումից հետո նրա իրավական համակարգը գտնվում էր համընդհանուր իրավունքի ազդեցության տակ, սակայն ընդհանուր իրավունքի փարբերն աստիճանաբար փոխարինվեցին և փոխարինվում են յուրօրինակ իսրայելական իրավունքի նորմերով: Իսրայելի իրավական համակարգում հարուկ տեղ է գրավում հրեական իրավունքը: Որոշ բնագավառներում, հիմնականում ընտանեկան իրավունքի բնագավառում, կիրառվում է փարբեր համայնքների կրոնական իրավունքը: Իսրայելում ձևականորեն չկա սահմանադրություն, և իրավական համակարգի հիմնական սկզբունքները հենվում են հիմնական օրենքների վրա, որոնց ստեղծման գործընթացը դեռևս չի ավարտվել, ինչպես նաև օրենքների մեկնաբանման վրա՝ հիմք ընդունելով Իսրայելի հիմնարար սահմանումը՝ «հրեական և ժողովրդավարական պետություն»: Սահմանադրական հեղափոխությունը, որը, համաձայն որոշ իրավաբանների կարծիքների, տեղի ունեցավ իսրայելական իրավունքում, չէր կարող չանդրադառնալ սահմանադրական իրավունքի և պետության իրավական համակարգի վրա: Իսրայելում իրականացվել է իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, և առավելապես պահպանվում է հավասարակշռությունը իշխանությունների միջև: Մինչև 1917 թվականը Էրեց Իսրայելի (կամ Պաղեստինի) փարածքը Օսմանյան (Օտոմանյան) կայսրության մի հատվածն էր: Բացառությամբ հին հրեական իրավունքի, այլ հնագույն իրավական համակարգերը, որոնք գործել էին այդ փարածքում մինչև այն Օտոմանյան կայսրության կողմից զավթելը, չէին ազդել իսրայելական իրավունքի վրա:

Էրեց Իսրայելը Օտոմանյան կայսրության ինքնավար միավորը չէր, այլ Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հսկայական փարածքներով սփռված կայսրության փարածաշրջաններից մեկն էր:

Այդ պայմանում այդ փորձքում չկար սեփական օրենսդրություն, այլ գործում էր օտոմանյան իրավունքը:

Այսօր իսրայելական իրավունքում կան որոշ նորմեր, որոնք մնացել են օտոմանյան օրենքներից, օրինակ, հողերի դասակարգման հարցը: Օտոմանյան քաղաքացիական ընթացակարգի մասին հրամանագրի 80-րդ և 81-րդ հոդվածները դեռևս կիրառվում են իսրայելական իրավունքում: Այդ հոդվածները կապված են քաղաքացիական իրավունքում ապացուցման հարցերի հետ. բանավոր վկայությունները գերակշռում են այն փաստաթղթերի և գործարքների նկատմամբ, որոնց ապացուցումը պահանջում է գրավոր փաստաթղթեր:

1917 թվականի Սինայ-Պաղեստինյան ռազմարշավի ընթացքում Պաղեստին ներխուժեցին բրիտանական զորքերը: Բոլոր դատավորները լքեցին երկիրը թուրքական զորքերի հետ, և բրիտանական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ալլենբին հանձնարարեց սպա Օրմե Բիգլենդ Կլարկին ստեղծել նոր դատական համակարգ: Կլարկից ընդամենը մի քանի ամիս պահանջվեց նախապարաստություն համար, և 1918 թ. հունիսի 24-ին մի քանի քաղաքներում բացվեցին դատարաններ: Կլարկի ստեղծած համակարգը նկատելիորեն հիմնված էր բրիտանական իրավունքի վրա, իսկ ինքը՝ Օրմե Բիգլենդ Կլարկը համարվում է Պաղեստինում բրիտանական իրավունքի հիմնադիրը¹²:

Էրեց Իսրայելի նկատմամբ բրիտանական մանդատի ուժի մեջ մտնելուց հետո հրատարակվեց «1922 թ. թագավորի հրամանը Խորհրդում (Պաղեստինում)»¹³, որի 46-րդ հոդվածում սահմանված էր, որ մինչև 1914 թ. նոյեմբերի 1-ը (այն օրը, երբ Թուրքիան մտավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ) գործող օտոմանյան օրենքները շարունակում են գործել այնքանով, որքանով դրանք կիրառելի են տեղական պայմաններում և չեն հակասում բրիտանական մանդատային օրենսդրությանը:

¹² Dan Izenberg. Founding father. The Jerusalem Post (22.09.2008).

¹³ Указ короля в Совете 1922 года.

Դրա հետ մեկտեղ, 46-րդ հոդվածում նշված էր, որ այն հարցերը, որոնք չեն կարգավորվում թուրքական օրենսդրությամբ, դրանց առնչությամբ, դատարանները պետք է ղեկավարվեն անգլիական ընդհանուր իրավունքով և արդարության դոկտրիններով: Իսրայելում օրենքը Քնեսետի կողմից ընդունված նորմատիվ ակտն է, հրամանագիրը՝ Քնեսետին նախորդած օրենսդրի՝ օրինակ, Գերագույն կոմիսարի կողմից հրատարակված նորմատիվ ակտը: Երկու նորմատիվ ակտերն ունեն հավասար իրավաբանական ուժ:

Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվել էին իսրայելական իրավունքի ապագա համակարգի շարք բնութագրական հարկանիշներ: Այդ մասին են վկայում արենակալների դատարանի բացակայությունը քրեական դատավարության ժամանակ, պարտադիր ուժ ունեցող նախադեպը և իրավունքի այդ համակարգի շարք այլ առանձնահատկություններ: Ընդհանուր առմամբ, ներկայումս Իսրայելում գործող ընդհանուր իրավասության և հատուկ դատարանների կառուցվածքը նույնպես կազմավորվել է մանդատի ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, բրիտանական իրավական համակարգը հսկայական ազդեցություն է ունեցել իսրայելական իրավունքի վրա, սակայն պետության անկախության հռչակումից փաստաբաններ անց Իսրայելում շարք ջանքեր են գործադրվել, որպեսզի ազատվեն այդ իրավական համակարգից:

Իսրայել պետության հռչակումով անհրաժեշտություն ծագեց կարգավորելու նրա իրավական համակարգը: Պաղեստինի կառավարման բրիտանական մանդատն ավարտվելու նախօրեին ստեղծվեց Ազգային խորհուրդ¹⁴ որպես Իսրայել Պետության իշխանության ապագա ինստիտուտների հիմք: Խորհուրդն ընտրվել էր, այն նշանակվեց Ազգային կոմիտեի և Նրեական գործակալության կողմից, որպեսզի խորհուրդը ներկայացներ հրեա բնակչության քաղաքական բոլոր ուժերը: 1948 թ. մայիսի 14-ին Ազգային խորհուրդը հռչակեց

¹⁴ <http://www.knesset.gov.il/review/ReviewPage3.aspx?kns=0&lng=3>

պեպության սրեղծումը, և այն կոչվեց ժամանակավոր Պեպական Խորհուրդ: Պեպության հռչակումից հետո կազմավորվեց նոր իրավաբանական միավոր՝ «Իսրայել Պեպություն», որին ոչ մի պարտավորություններ չէին կապում նախորդ իշխանության հետ:

Որպեսզի երիտասարդ պեպությունը չմնար առանց ուժ ունեցող իրավունքի, պեպության հռչակման հետ միաժամանակ հրապարակվեց հրամանագիր (դեկրետ), որով հիմք դրվեցին նոր պեպության իրավունքի հիմնադրույթները: Նամաձայն հրամանագրի՝ ժամանակավոր Պեպական Խորհուրդը դառնում էր օրենսդիր մարմին, իսկ մինչև պեպության հռչակումը գործող իրավունքը մնում էր ուժի մեջ, թեև այդ իրավունքի մեջ մարցվեցին որոշ փոփոխություններ: Այսպիսով, հրամանագրով հայտարարվեց բրիտանական իրավունքը փոխառելու մասին, սակայն այն նաև հռչակեց, որ այդ իրավունքը կբարեփոխվի օրենսդիր մարմնի կողմից ընդունված օրենքների շնորհիվ:

1948 թ. մայիսի 9-ին հրամանագիրը փոխարինվեց ժամանակավոր Պեպական Խորհրդի հրատարակած «Իշխանության համակարգի և դարական իշխանության մասին որոշմամբ»¹⁵: Որոշման 11-րդ հոդվածում նշված էր.

«Էրեց Իսրայելում գործող իրավունքն ուժի մեջ է նաև 1948 թվականի մայիսի 14-ից հետո, եթե այն չի հակասում սույն որոշմանը կամ ժամանակավոր Պեպական Խորհրդի կողմից ընդունված այլ օրենքներին և այն պայմանով, որ կմարցվեն այնպիսի փոփոխություններ, որոնք բխում են Իսրայել Պեպության և նրա իշխանության մարմինների սրեղծման փաստից»:

Ավելի ուշ՝ 1949 թ. հունվարի 25-ին, անցկացվեցին Նիմնադիր ժողովի ընտրություններ: Ընտրված Նիմնադիր ժողովն ընդունեց Օրենք անցումային շրջանի մասին¹⁶, որի համաձայն Իսրայելի խորհրդա-

¹⁵ http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns0_govt-justice.pdf,

Закон о переходном периоде 1949 года (ивр.).

¹⁶ http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_transition.pdf,

Постановление о системе власти и судебной власти 1948 года (ивр.).

րանը կոչվում էր Քնեսետ, իսկ Նիմնադիր ժողովը՝ առաջին գումարման Քնեսետ:

Իսրայել պետության սրբեղծման օրվանից Քնեսետն ընդունել է այնպիսի օրենքներ, որոնք գրեթե ամբողջությամբ փոխարինել են բրիտանական օրենսդրությունը իրավունքի բոլոր բնագավառներում (բացառությամբ հրամանագրերը ապացույցների մասին, քաղաքացիական իրավախախտումների (դելիկտների) մասին և պարտամորհակների մասին, սակայն դրանց վերաբերյալ եբրայերենով փրվեցին ժամանակակից իսրայելական ձևակերպումներ): Գործադիր իշխանության մարմինների, գլխավորապես՝ նախարարությունների կողմից, լրացուցիչ հրապարակվեցին բազմաթիվ ենթաօրենսդրական ակտեր: Այսպիսով, ներկայիս պետության իրավական բնագավառների մեծամասնությունում գործում է նորմափիլ-իրավական ակտերի յուրօրինակ և անկախ համակարգ:

Իսրայելի դափարանն ընդունել է մի շարք նախադեպային որոշումներ, որոնք բնորոշ առանձնահատկություններ են հաղորդում ոչ միայն նոր իսրայելական օրենսդրությանը, այլ նաև դեռևս պահպանված մանդատային և օպոմանյան օրենսդրության փարրերին¹⁷: Եթե պետության սրբեղծումից հետո առաջին փարրերին դափարանները ղեկավարվում էին անգլիական նախադեպերով, ապա այդպիսի գործելակերպն այժմ գրեթե դադարել է, և հղումները օտարերկրյա (օրինակ, անգլիական կամ ամերիկյան) իրավունքի համակարգերին կարարվում են միայն համեմատական վերլուծության համար և չունեն պարտադիր բնույթ:

Իրավունքի հիմնադրույթների մասին 1980 թ. ընդունված Օրենքը

¹⁷ Այսպես, օրինակ, սկսած 1970-ականներից, Գերագույն դափարանն ավելացրել է Քաղաքացիական իրավախախտումների մասին հրամանագրում (1928 թ. մանդատային օրենք, որը հիմնված է համանուն կիպրական օրենքի վրա) սահմանված անփութության մասին հիմնադրույթներին մի շարք դափարական որոշումներ և դրանով իսկ սրբեղծել է ժամանակակից իսրայելական վերնաշենք, որը կազմված է «զգուշություն պահպանելու յուրահատուկ պարտավորության հետ» և «զգուշություն պահպանելու ընդհանուր պարտավորության հետ»:

պարտադիր ուժ ունեցող իրավունքի այլ աղբյուրների շարքում կարևոր տեղ զբաղեցնող հրեական իրավունքին:

Իսրայելական իրավունքի աղբյուր դարձան այն միջազգային պայմանագրերի որոշ դրույթներ, որոնց կողմերից մեկը Իսրայելն էր, ինչպես նաև՝ միջազգային իրավունքի այլ աղբյուրների դրույթներ:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոնշյալը, կարելի է նշել իսրայելական իրավունքի հետևյալ աղբյուրները՝ Քնեսետի օրենքները, ենթաօրենսդրական ակտերը, դատական նախադեպերը, ուժը պահպանված մանդատային և օսմանյան իրավունքի փաստերը, հրեական իրավունքը, փարբեր համայնքների կրոնական իրավունքի փաստերը և Իսրայելի կողմից ճանաչված միջազգային իրավունքի դրույթները:

Կրոնական բազմակարծության հանդեպ պետության սկզբունքային վերաբերմունքը արտահայտվում է 1948 թ. Իսրայելի անկախության Հռչակագրում, որտեղ նշվում է՝ «Իսրայել Պետությունը... հիմնվում է ազատության, արդարության և խաղաղության սկզբունքների վրա, համաձայն Իսրայելի արարիչների գաղափարների, ապահովում է իր քաղաքացիների հասարակական և քաղաքական իրավունքների ամբողջ հավասարությունը առանց կրոնական, ռասայական կամ սեռային փոքրամասնության, ապահովում է կրոնի, խղճի ազատությունը, մայրենի լեզուն օգտագործելու իրավունքը, կրթության և մշակույթի իրավունքը...»¹⁸:

Անկախության հռչակագիրը հրեա ժողովրդի ազգային ձգտումների և նրա ժողովրդավարական սկզբունքների արտահայտությունն էր, որոնց նկատմամբ հավասարությունը օրենսդրական հաստատված ունեցավ և պահպանվում է օրենքով: Յանկազամ համայնք իրավունք ունի առանց խոչընդոտների հետևել իր կրոնական ուսմունքին, անցկացնել կրոնական արարողություններ, նշել փոներ և ունենալ շաբաթական մեկ անգամ հանգստի օր և կառավարել իր ներքին գործերը¹⁹:

¹⁸ <http://www.jewishagency.org/JewishAgency/Russian/Education/Jewish+Life/Festivals/Independence+Day>

¹⁹ <http://stateofisrael.com/declaration/>

Իսրայելն ընդգծված կերպով չի միջամտում սուրբ վայրերի կառավարման գործերին, համայնքի ներսում հոգևորականների նշանակմանը, դպրոցական կրթությանը և դատավարություններին: Իսրայելի քրիստոնյաների համար կիրակի օրերը և քրիստոնեական տոները պաշտոնապես ճանաչվել են ոչ աշխատանքային օրեր: Քրիստոնյա համայնքներն ունեն իրենց փարրական և միջին դպրոցները:

Ըստ ավանդության, բարձրագույն եկեղեցական հիերարխիայի ներկայացուցիչները մասնակցում են իսրայելական հանրային և քաղաքացիական արարողություններին (Քնեսետի նստաշրջանների բացում, Անկախության օրվան նվիրված տոնակատարություններ և այլն), իսկ իսրայելական կառավարության ներկայացուցիչները հրավիրվում են քրիստոնեական համայնքների փարբեր արարողություններին (եկեղեցիների օծում, բարձրագույն եկեղեցական ասպիճանների ձեռնադրում և այլն), ինչպես նաև ծննդյան և գարկի ժամերգություններին: Նոր փարվա նախօրեին (ըստ Գրիգորյան օրացույցի) Իսրայելի նախագահը երկրի քրիստոնեական ղեկավարների պատվին հրավիրում է ընդունելություն:

Քրիստոնյա արաբները ազգաբնակչության զինվորական ծառայությունից: Այն քրիստոնյաները, ովքեր ժամանել են երկիր հրեա ընտանիքների անդամների հետ Վերադարձի մասին օրենքի շրջանակներում, ենթակա են զինվորական ծառայության, քանի որ ունեն այլ կարգավիճակ:

Իսրայելում գործում են ռաբբինական, մահմեդական, քրիստոնեական և դրուզական կրոնական դատարաններ:

Կրոնական դատարանը հատուկ դատարան է, որը քննարկում է Իսրայելի քաղաքացիների և բնակիչների անձնական կարգավիճակը, ինչպես նաև մի շարք այլ հարցեր: Կրոնական դատարանի իրավական կարգավիճակը սահմանվել է Դատավարության կարգի մասին հիմնական օրենքով և այլ օրենքներով: Կրոնական դատարանի բացառիկ իրավասության մեջ են մտնում այն գործերը, որոնք կապ-

ված են հրեաների, մահմեդականների, դրուզների և այն քրիստոնյաների ամուսնության և ամուսնալուծության հետ, որոնք վերաբերում են Իսրայելում պաշտոնապես ճանաչված քրիստոնյա համայնքների²⁰: Այդ դափարանի բացառիկ իրավասության մեջ են մտնում նաև այն հիմնադրամների սրբեղծման և կառավարման հարցերը, որոնք հիմնվել են կրոնական իրավունքի համաձայն²¹:

Որոշ հարցերում կրոնական դափարանների իրավասությունը համընկնում է շրջանային դափարանների իրավասության հետ: Կրոնական դափարանների կառավարումը վարում է կրոնի հարցերով նախարարը²²:

Եկեղեցական կրոնական դափարանները քննարկում են Իսրայելում այն քրիստոնյաների անձնական կարգավիճակի հարցերը, ովքեր պատկանում են ճանաչված քրիստոնեական համայնքներից որևէ մեկին²³: Նամաձայն Էրեց Իսրայելի վերաբերյալ Խորհրդում թագավորի հրամանագրի՝ ճանաչված են համարվում այն քրիստոնեական համայնքները, որոնց անվանումները մտնում են Նրամանագրում նշված ցուցակում, ինչպես նաև կառավարության որոշմամբ պաշտոնապես հայտարարված քրիստոնեական համայնքները²⁴: Իսրայելում մի շարք քրիստոնեական կրոններ ստացել են «պետության կողմից ճանաչված» կարգավիճակ: Դեռևս օտոմանյան ժամանակաշրջանում սրբեղծված պարճառներով այդ համայնքների կրոնական դափարաններին է վերապահվում այն հարցերի իրավասությունը, որոնք կապված են այդ կրոնների անդամների դավանանքի հետ, ինչպիսիք են՝ ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը և այլն: Իսրայելում ճանաչված կրոններն են՝ հույն ուղղափառ եկեղեցին, հայ առաքելական եկեղեցին, ասորական ուղղափառ եկեղեցին, հռոմեական

²⁰ <http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/yesod10.pdf>

²¹ <http://elyon1.court.gov.il/heb/rashut/mavo.htm#2>

²² Хаим Коэн. Право (ивр.). – Израиль: Издательство Институт Бялика, 1991. – С. 414-415. – ISBN 965-342-567-6

²³ <http://www.court.gov.il/heb/home.htm>

²⁴ Указы короля в Совете относительно Эрец Исраэль 1922-1947 годы (ивр.)

կաթոլիկ եկեղեցին, մարոնիտական եկեղեցին, հույն կաթոլիկ մեկկի-
 րական եկեղեցին, ասորական կաթոլիկ եկեղեցին, հայ կաթոլիկ
 եկեղեցին և այլ «հինարևելյան կրոններ»: Ավելի ուշ այդ ցուցակում
 ընդգրկվեց լյութերական եկեղեցին, իսկ 1970 թվականից՝ անգլիկյան
 ավետարանչական եկեղեցին²⁵:

Այլ քրիստոնեական համայնքների ներքին ինքնավարությունը չի
 փարավորում դադարավարության վրա, սակայն «չճանաչվածների»
 կարգավիճակի բացակայությունը չի ազդում այդ ոչ մեծ համայնքնե-
 րի՝ իրենց կրոնն ազապ դավանելու վրա:

Բացի Էրեց Իսրայելի վերաբերյալ Խորհրդում թագավորի հրա-
 մանի 54-րդ հոդվածի, քրիստոնեական դադարանների կառուց-
 վածքի, դադարվորների նշանակումների և դադարավարության կարգի
 հետ կապված հարցերը չեն սահմանվում իսրայելական օրենքներում,
 և այդ հարցերը կարգավորվում են յուրաքանչյուր եկեղեցու կողմից,
 իր ինքնավարության շրջանակներում: Այդ իրավիճակը կարող է
 առաջացնել որոշակի դժվարություններ, քանի որ որոշ եկեղեցիների
 բողոքարկող ապրանքները և նրանց բարձրագույն հեղինակություննե-
 րը գտնվում են արտասահմանում: Երբ Իսրայելի կրոնի հարցերով
 նախարարությունը լուծարվեց, քրիստոնեական կրոնական դադար-
 անների հետ կապված հարցերի կառավարումը փրվեց արդարա-
 դադարության նախարարությանը²⁶:

Չնայած Իսրայելն ունի փոքր փարածք, սակայն այն հարուստ է
 հսկայական քանակությամբ հնագույն հնագիտական ռեսուրսներով:
 Դա բացարկվում է այն հնագույն պեղումների հարուստ պար-
 մությանը, որոնց փարածքում այժմ գտնվում է Իսրայելը: Իսրայելում
 կան երեք մոնոթեիստական կրոնների՝ հուդայականության, քրիս-
 տոնեության և մահմեդականության համար բազմաթիվ սրբավայ-
 րեր: Դրանց հասանելիությունը և սրբավայրերին երկրպագելը երաշ-

²⁵ [http://www-r.openu.ac.il/radio/radio30.html\(ивр.\)](http://www-r.openu.ac.il/radio/radio30.html(ивр.))

²⁶ <http://www.justice.gov.il/mojheh/>, Министерство юстиции Израиля.

խավորվում է բոլոր հավաքացյալներին, անկախ նրանց կրոնական պարկանելությունից:

Նայ առաքելական եկեղեցու պարմությունը Սուրբ երկրում սկսվում է 301 թվականին, երբ Նայասարանը քրիստոնեությունը հռչակեց որպես իր պետական կրոն և այդպիսով դարձավ աշխարհում առաջին քրիստոնեական երկիրը: Նայ համայնքը Երուսաղեմում գոյություն ունի 5-րդ դարից: Երուսաղեմի Նայոց պարրիարքությունը ստեղծվել է 1311 թվականին²⁷: 19-րդ դարի վերջին, և, հարկապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, փեղական հայ համայնքի թվաքանակը էապես ավելացավ՝ կապված 1915 թ. ջարդերից փրկված բազմաթիվ փախստականների ժամանելու հետ: Այսօր Իսրայելում ապրում են մոտ 15000 հայեր: Բացի Երուսաղեմից, կազմակերպված համայնքներ են գործում Յաֆայում, Նայֆայում, Բաթ-Յանում և Ռամաթ-Գանում: Ընդ որում, Երուսաղեմում, Յաֆայում և Նայֆայում հաջողությամբ գործում են հայկական ակումբները: Սակայն հայ համայնքի սիրտը Երուսաղեմի Նին քաղաքի Նայկական թաղամասն է: 16-րդ դարում թուրքական սուլթան Սուլեյման Նրաշալու հրամանով Երուսաղեմի այդ հարվածը շրջապարվեց պարիսպով: Նին քաղաքի մակերեսը մոտ 85 հեկտար է: Այն բաղկացած է 4 թաղամասերից՝ քրիստոնեական, հրեական, մահմեդական և հայկական: Նայկական թաղամասը արևելքից և հարավից պաշտպանում են Նին քաղաքի պարիսպները, հյուսիսից Նայկական թաղամասը սահմանակից է Քրիստոնեական թաղամասին, իսկ արևմուտքից՝ Նրեական թաղամասին: Չնայած հայերը քրիստոնեություն են դավանում, Նայկական թաղամասը գրնվում է Քրիստոնեական թաղամասից առանձին, և Երուսաղեմի Նայոց պարրիարքությունը մնում է անկախ²⁸: Ընդհանուր առմամբ, Նայկական թաղամասը զբաղեցնում է Նին քաղաքի փարածքի մոտ 1/5-ը: Նամաձայն

²⁷ <http://www.holyland.org/>

²⁸ Hintlian, K., History of the Armenians in the Holy Land. Jerusalem: St. James, 1976.

րարքեր աղբյուրների՝ հայերը Պաղեստինում, մասնավորապես, Երուսաղեմում ապրել են Տիգրան Մեծի ժամանակներից (մ. թ. ա. 1-ին դար) և հարևանների հետ մշտապես ունեցել են մշակութային և րնրեսական կապեր: Սկսած 4-րդ դարից, Երուսաղեմում հայտնվում են առաջին հայ հոգևորականները, և կառուցվում են առաջին հայկական եկեղեցիները և վանքերը, իսկ 7-րդ դարում այստեղ հիմնվում է Նայոց պարրիարքությունը: Այն գլխավորող Աբրահամ պարրիարքը (մահացել է 669 թ.) հայտնի է պատմության մեջ ոչ միայն այն բանով, որ եղել է Երուսաղեմի առաջին հայ պարրիարքը, այլ նաև այն պարճառով, որ հանդիպել է մահմեդականության հիմնադիր Մուհամեդ մարգարեին: Նենց այն ժամանակ Աբրահամ պարրիարքը պայմանավորվել է մարգարեի հետ, որ ջիզյայի (հարկ՝ շնչից) փոխարեն նա ստանում է հատուկ հավաքարմագիր, որի համաձայն, Նայ առաքելական եկեղեցու հովանու րակ են հայտնվում ասորական, ղպրիական և եթովպական եկեղեցիները²⁹: Նայոց պարրիարքությունը այդ հավաքարմագրի համաձայն ստանում է սուրբ Նակոբյանց եկեղեցին, Տիսուս Քրիստոսի գերեզմանը և այլն: Մտրավորապես այդ ժամանակ էլ կազմավորվում է Երուսաղեմի հայկական աշխարհիկ համայնքը՝ Սիոն լեռան րարածքում: Այստեղ՝ Նայկական փողոցում (*Ruda Armeniorum*), ապրում էին արհեստավորներ և առևրրականներ: Նայ համայնքը հատկապես ամրապնդվում է Խաչակրաց արշավանքների և Կիլիկիայի հայկական պետության րարիներին (11-15-րդ դարեր): Նայկական թաղամասում են գտնվում Նայ առաքելական եկեղեցու Երուսաղեմի պարրիարքությունը, սուրբ Նակոբյանց եկեղեցին, որի երկաթյա դարպասներին գրված է. «Այս դարպասները կառուցվել են պարրիարք Կրիկորի նախաձեռնությամբ 1646 թ.»: Պարրիարքությանը կից գործում է գրադարանը, որտեղ հաշվվում է ավելի քան 30000 գիրք: Որոշ ձեռագրեր պարկանում են 13-րդ դարին: Պարրիարքությանը կից գործում են նաև Օս-

²⁹ Myers, N., "Ultimate Survivors: Jerusalem's Armenian Community." *The World & I* (August 1997): 232-241.

մանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության թանգարանը, հոգևոր ճեմարանը, վանքը և մի շարք այլ եկեղեցիներ³⁰: Նեպագայում հայերը քաղաքի այլ բնակիչների հետ մասնակցել են և ներկա են եղել Երուսաղեմի պարմությանը: Պաղեստինում և Իսրայելում հայ համայնքի թվաքանակը պարմական փարբեր ժամանակաշրջաններում պարբերաբար ավելացել է (այդպես էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո) կամ՝ նվազել: Ըստ Յ. Մոմջյանի տվյալների՝ Ղայկական թաղամասում ապրում են Երուսաղեմում ապրող 2000 հայերից մոտ 600-ը: Նամաձայն այլ տվյալների՝ թաղամասում ապրում է 2200 մարդ, որոնցից 1200-ը՝ հայեր, 350-ը՝ մահմեդականներ, մնացածը՝ հրեաներ:

7-րդ դարում Սուրբ երկրում հայերն ունեին 70 վանքեր և եկեղեցիներ: Դրանք կառուցել են Ղայաստանի իշխանական տները, և այդպեղ հայկական թեմերից միաբաններ էին ուղարկվում: Ավելի ուշ մեծ ավանդ ունեցան Կիլիկիայի հայ թագավորները՝ կառուցելով եկեղեցիներ և կաթարելով նվիրատվություններ: Այսօր Երուսաղեմի Ղայոց պատրիարքության իրավասության տակ են գտնվում հետևյալ վանքերն ու եկեղեցիները.

1. Սրբոց Ղակոբյանց: Վանքում են գտնվում նաև սուրբ Էջմիածին եկեղեցին, սուրբ Սարգիս և սուրբ Ստեփանոս մարտունեքը, ինչպես նաև գրեթե երեք տասնյակ սուրբ սեղանները:

2. Սուրբ Թեոդորոս եկեղեցին գտնվում է Կիլիկիայի Ղեթում Ա թագավորի կողմից իր գոհված որդի Թորոսի հիշատակին կառուցված վանքի տարածքում:

3. Սուրբ Ղրեշտակապետաց վանքը, որն, ըստ ավանդության, կառուցվել է Աննա քահանայապետի տան տեղում, որպեղ Տիրոջը բերել են Ձիթենյանց այգում ձերբակալելուց հետո հարցաքննելու, իսկ հետո տարել են Կաիափայի մոտ:

4. Սուրբ Փրկիչ վանքը՝ քահանայապետ Կաիափայի տան տեղում:

³⁰ <http://www.armenian-patriarchate.org/>

5. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Նոր քաղաքում:

6. Սուրբ Նարույթյան փաճարը: Տաճարը բաժանված է վեց եկեղեցիների միջև՝ Ուղղափառ, Կաթոլիկ, Նայ, Ղպարի, Ասորական և Եթովպական: Պարանասարեղի սրբավայրը ընդհանուր է: Նայերին են պարկանում նաև՝

- «Երկրորդ Գողգոթա» եկեղեցին, Վերնապուրնը (վանքի վերին սահմանը).

- Յուդաբեր կանանց խորանը.

- Ասրվաձածնի ուշաթափման վայրը.

- Սուրբ Նովսեփ Արիմաթացու եկեղեցին.

- Քրիստոսի հանդերձների բաժանման խորանը.

- Սուրբ Վարդան եկեղեցին, որը գտնվում է սբ. Գրիգոր եկեղեցու հետևում: 1970-ականներին Սբ. Գրիգոր եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ հայտնաբերվեց դարարկ փարածություն: Պեղումներից հետո հայտնաբերվեցին մեծ սենյակ և 4-րդ դարի քար՝ լապիներեն մակագրությամբ և առագաստանավակի պարկերով: Այսպեղ կառուցեցին նոր սբ. Վարդան եկեղեցին, որը սրբարուս-քվոյից դուրս է:

- Սուրբ Նովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցին. գտնվում է սուրբ Նարություն վանքի գավիթում:

- Գեթսեմանի պարսեզը: Սուրբ Ասրվաձածնի գերեզմանը: Նայերն այսպեղ ունեն չորս սուրբ սեղան: Մեկը կառուցվել է սուրբ Նովսեփ Ասրվաձածնի գերեզմանի վրա, իսկ գերեզմանի ճակարային կողմում Կիլիկիայի թագավոր Նեթումի կողմից կառուցվել է սուրբ սեղան: Սբ. Ասրվաձածնի գերեզմանն ընդհանուր է հույների հետ միասին:

8. Բեթղեհեմ. Ծննդյան փաճար: Նայերն ունեն երկու սրբավայր Ծննդյան փաճարում.

- Ծննդյան այր, ընդհանուր է հույների հետ.

- Սուրբ Նակոբ եկեղեցին՝ Բեթղեհեմի Ծննդյան հայկական վանքում:

9. Սուրբ Նիկողայոս վանքը՝ Յաֆայում՝ Միջերկրկրական ծովի ափին:

10. Սուրբ Եղիա Մարգարե եկեղեցին՝ Նայֆայում:

11. Սուրբ Գևորգ վանքը՝ Ռամլեում³¹:

Թեև Սուրբ երկրում հայկական եկեղեցիների ունեցվածքը կորավել է բյուզանդական կայսրերի և մահմեդական փիրակալների հալածանքների հետևանքով, հույն և լատին պատրիարքությունների հետ հավասարապես, Նայոց պատրիարքությունն ունի սեփականության իրավունք Սուրբ երկրի հիմնական սրբությունների մի հարվածի նկատմամբ, այդ թվում՝ Բեթղեհեմի Ծննդյան վանքի և Երուսաղեմի Նարության փանարում, մասնավորապես, լեգենդար Բարեշնորի կրակով ճեղքված սյան նկատմամբ:

Ինչպես է կարգավորվում Իսրայելում մշակութային ժառանգության իրավական պաշտպանությունը: Շար պետությունների թվում Իսրայելը ևս անհանգստացած է իր մշակութային և հնագիտական ժառանգության պահպանությամբ և սրեղծել է օրենսդրական բազա այդ խնդիրը կարգավորելու համար:

Օրինակ, 1967 թ. հունիսի 27-ին Զնեսեփի կողմից ընդունված, սրբազան վայրերի պահպանության մասին օրենքում նշված է. «Սրբազան վայրերը պետք է պաշտպանված լինեն պղծվելուց, դրան հավասարապես՝ ցանկացած ոտնձգությունից և այլ գործողություններից, որոնք կարող են խախտել ցանկացած կրոնների հավատացյալների մուտքը նրանց համար սրբազան վայրեր, կամ վիրավորում են նրանց զգացումները այդ վայրերի նկատմամբ»³²: Վարչապետ Լ. Էշկուրը հավաստիացրել է բոլոր կրոնների ղեկավարներին, որ իսրայելական կառավարությունը մտադրվել է դրանց կառավարումը հանձնել իրենց՝ կրոնական առաջնորդներին: Նամաձայն օրենքի՝ Իսրայել Պետությունը պարտավորվել է՝ ապահովելու բոլոր կրոնների հավա-

³¹ <http://www.patriarchia.ru/db/text/535426.html>

³² <http://www.orthodox-jerusalem.ru/publ/1-1-0-71>

պացյալների հասանելիությունը նրանց համար սրբազան վայրեր և պահպանելու այդ վայրերի անվրանգությունը և կարգուկանոնը: Օրենքի ընդունման պահից իսրայելական գինվորականները և ոստիկանները պահպանում են և Տիրոջ Գերեզմանի փաճարը և Նարամ աշ-Շարիֆը: Օրենքում, սակայն, անսրբավել են սրբազան վայրերի կարգավիճակին և դրանց կառավարմանը վերաբերող բոլոր կարևորագույն հարցերը, չնայած ավելի վաղ իսրայելական ղեկավարությունը դրա շուրջ խոսարումներ էր արել: Չի հստակեցվել նաև այն իրավիճակը, երբ երկու կրոններ կարող են միաժամանակ հավակնել միևնույն սրբազան վայրին: Նենց այդ հարցն է դարձել առավել հրապրապ՝ կապված 1967 թվականից հետո Տաճարի լեռան պարստառով հրեա-մահմեդական հակամարտության խորացման հետ:

Նագիպական հուշարձանների պահպանության բնագավառում հարաբերությունները կարգավորելու համար 1978 թ. Իսրայելում ընդունվեց «Նագույն հուշարձանների պահպանության մասին» օրենքը: Այդ ծավալով ոչ մեծ օրենսդրական ակտն ամբողջովին նվիրված է Իսրայելի հնագիպական ժառանգության պահպանության հետ կապված հարցերի քննարկմանը:

Իսրայելում հնագիպության ժառանգության պահպանության բնագավառում ծագող հարցերը կարգավորում են Մշակույթի և կրթության նախարարության Անտիկ աշխարհի և թանգարանների բաժնի փնթեները (հեղադայում՝ Տնօրեն), Նագիպական խորհուրդը և Մշակույթի և կրթության նախարարը (հեղադայում՝ Նախարար): Նագիպական հուշարձանների հետ կապված խնդիրների մեծամասնությունը լուծվում է Տնօրենի կողմից: Վիճելի հարցերի դեպքում գործը քննվում է դադարանում կամ Նագիպական խորհրդի կողմից ստեղծվող Բողոքարկման հանձնաժողովում (հողված 36): Նախարարը միջամտում է միայն առանձին դեպքերում, երբ գործին առնչվում են նաև նրա գերապեսչության շահերը: Նագիպական ժառանգության լիարժեք պահպանություն իրականացնելը անհնարին է

առանց դաշնային մակարդակի իշխանության կենտրոնացված մարմնի, որը կգբադվի բացառապես պատմության հուշարձանների պահպանությամբ: Բացի այդ, այդ մարմինը պետք է ունենա իշխանության լիազորություններ՝ հնագիտական հուշարձանների պահպանության բնագավառում ծագող հարաբերությունների կողմերի վրա իրական ազդեցություն գործելու համար: Իսրայելում այդ մարմինը Մշակույթի և կրթության նախարարության Անտիկ աշխարհի և թանգարանների բաժինն է:

Իսրայելի օրենսդրությունը հստակ կարգավորում է հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությանը (պեղումներին) վերաբերող գործունեությունը: Կա արտոնագրերի տրամադրված կարգ, որը իրավունք է տալիս կատարել պեղումներ որոշակի տեղանքում (հոդված 9)³³: Պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ այդ փաստաթղթերի տրամադրումը չի հակասում հողային սեփականության իրավունքին:

Բացի այդ, Իսրայելի հնությունների պահպանության մասին օրենքը նախատեսում է մի շարք կանոններ և պայմաններ, որոնք պարտադիր պահպանելու պարագայում պետք է ընթանան պեղումները, հստակ առանձնացվում են հնագիտական հետազոտությունների մասնակիցների իրավունքները և պարտականությունները: Տնօրենը ոչ միայն հերևում է պեղումներ կատարելիս կանոնների պահպանմանը, այլ նաև ստանում է ամբողջական տեղեկատվություն հետազոտությունների արդյունքների մասին:

Պեղումներ կատարելիս պայմանները խախտելու դեպքում Տնօրենն իրավունք ունի դադարեցնել կամ ընդհանրապես չեղյալ համարել արտոնագիրը (հոդված 13):

Իսրայելական օրենսդրությունը մանրամասն կարգավորում է հնությունների (անտիկվարիատի) հետ վարվելու կարգը: Առանց Տնօրենի հատուկ թույլտվության, անտիկվարիատը չի կարող վա-

³³ State of Israel Antiquities Law, 5738 – 1978.

ճառվել, արտահանվել կամ փոխանցվել թանգարանին: Յուրաքանչ-յուր նման հարց քննարկվում է առանձին (հոդվածներ 15, 21, 22):

Իսրայելի հնությունների պահպանության մասին օրենքը նախատեսում է մի շարք խախտումներ, որոնք առաջացնում են պատասխանատվություն՝ կալանք կամ խոշոր դրամական փուզանք: Պատասխանատվությունն առաջանում է այն դեպքում, երբ խախտվում է օրենքի ցանկացած դրույթը (հոդված 37):

Առանձին պեքք է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որը, ըստ իսրայելական օրենսդրության, Ննագիական խորհրդի հետ նախնական պայմանավորվածությամբ և Կրթության կոմիտեի թույլտվությամբ Նախարարը կարող է կարգադրել՝ չկիրառելու հնությունների պահպանության մասին օրենքը անփիկվարիափ, թանգարանների, պեղումների և անփիկ փարածքների նկատմամբ (հոդված 44):

Այսպիսով, անհրաժեշտության դեպքում հնագիական հուշարձանների պահպանության մասին օրենսդրությունը կարող է փոփոխվել այդ հարցի վերաբերյալ իրավասու մարմինների կողմից: Բացի այդ, Նախարարը կարող է մտցնել կանոններ, որոնք նպաստում են օրենքի կատարմանը, այդ թվում՝ գումար գանձելը արտոնագրեր փրամադրելու դիմաց (հոդված 46):

Նախարարը և Բաժնի փնտրենն իրականացնում են լիարժեք հսկողություն հնագիական հուշարձանների պահպանության մասին օրենսդրության պահպանման նկատմամբ, ինչը նախատեսում է հետևյալ գործողությունները՝ մուտք ցանկացած հողատարածք, բացի առանձին դիտարկվող ռազմական փարածքներից, օրենքի կատարումը ստուգելու նպատակով, արգելք դնելը անփիկ փարածքում գործունեության որոշակի փեսակների նկատմամբ, գրեթե ցանկացած անփիկ փարածքի սեփականագրկումը, անփիկվարիափ թանգարանների հսկողությունից հանելը, ինչպես նաև հնագիական գործունեության առևտրային գործունեության կարգավորումը: Այդպիսի գործողությունների իրականացման համար Բաժնի փնտրենն օժի-

ված է անհրաժեշտ լիազորություններով (հոդված 40, 32):

Այն դեպքում, երբ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձը Տնօրենի որոշումը համարում է ոչ ճիշտ, նա կարող է խնդրանքով դիմել Բողոքարկման կոմիտե՝ վերանայելու իր հարցը: Բողոքարկման կոմիտեն Նազգիբազան խորհրդին կից գործող հասույկ մարմին է, կազմված է երեք անդամից: Նրա հիմնական գործառույթը նման բողոքների քննությունն է: Ըստ օրենքի՝ կոմիտեի անդամներից մեկը պետք է լինի դատավոր (հոդվածներ 34, 35):

Կա Տնօրենի որոշումների հասույկ ցուցակ, ըստ որի կարելի է բողոքարկել: Այդպիսով, իրականացվում է Տնօրենի գործունեության վերահսկողությունը: Բողոքարկման կոմիտեն հիմնվում է Նախարարի կողմից՝ Նազգիբազան խորհրդի հետ միասին: Նազգիբազան խորհրդի խնդիրը Նախարարի և Բաժնի տնօրենի խորհրդարարությունն է հնազիպության և անփիկվարիափի թեմայով (հոդված 36):

Այսպիսով, Իսրայելում գործում է ինչպես հասույկ օրենսդիր ակտ, որը նվիրված է հնազիբազան ժառանգության պահպանության խնդիրներին, այնպես էլ դրա կատարումը վերահսկող անհրաժեշտ լիազորություններ ունեցող իշխանական մարմին:

Կրոնի հարցերով նախարարությունը, որը ձևավորվել էր կրոնների վերաբերյալ ծագող խնդիրները լուծելու համար (ոչ թե միջամտելու կրոնական համայնքների ներքին գործերին), բացի կրոնական գործերի կառավարումից, լիազորված է հետևելու, որպեսզի հավաքացյալների իրավունքները չխախտվեն:

Իսրայելն իր պարտքն է համարում ոչ միայն օրենսդրորեն պաշտպանելու իր քաղաքում գործող ճանաչված քրիստոնեական կրոնները, այլ նաև իրականացնում է նրանց ֆինանսական աջակցությունը:

Մի շարք նախարարություններ, նրանց թվում՝ Կրթության նախարարությունը, Մշակույթի նախարարությունը և Կրոնի հարցերով նախարարությունը, զբաղվում են պետական ֆինանսավորման բաշխմամբ, որն ուղղված է ճանաչված կրոնական համայնքների դրության

ամրապնդմանը:

Այսպես, սկսած 1960-ական թթ. Իսրայելում հայտնաբերվել և վերականգնվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր և կրոնական դպրոցներ: Բազմաթիվ սրբավայրեր նույնպես վերականգնվել են կամ վերանորոգվել, և սրբավայրերի հասանելիության ապահովման համար նշանակալից շինարարական աշխատանքներ են իրականացվել պերական կամ քաղաքապետարանի միջոցների հաշվին (Երուսաղեմի Տին քաղաքում, Կիներեպ լճի մոտ և այլ վայրերում):

Նույն կաթոլիկ եկեղեցու և բապտիստական եկեղեցու խնդրանքով Մշակույթի և Կրթության նախարարությունները պաշտոնապես ճանաչել են քրիստոնեական դպրոցները և հոգացել են ուսուցչական անձնակազմի աշխատավարձի վճարումները (նշենք, որ աշխարհում այդպիսի գործելակերպ գրեթե չկա):

Սակայն Իսրայելում քրիստոնյաների դրությունը միանշանակ չէ: Մի կողմից, Իսրայելը համարվում է ժողովրդավարական երկիր, և ձևականորեն քրիստոնյան չպետք է վախենա, որ իր կրոնը դավանելու համար նա կհեղափոխվի, սակայն, մյուս կողմից, քրիստոնյաները հրեական պետությունում պարկանում են մի խմբի, որը կարող է ենթարկվել հեղափոխումների և խտրականության: Սա վերաբերում է նաև Իսրայելում քրիստոնեական մշակութային ժառանգությանը:

Իսրայելում քրիստոնյաների հեղափոխումները հին պարամոթյուն ունեն: Դրանք սկսվել են դեռևս Իսրայել պետության կազմավորման ժամանակ:

1948 թվականին Երուսաղեմի գավթման ժամանակ գրավվեցին կամ լրջորեն վնասվեցին շատ քրիստոնեական վանքեր և եկեղեցիներ, որոնք ենթարկվեցին հրեաների նպատակաուղղված հրեականոծություններին և ռմբակոծություններին: Այսպես, մայիսի 14-ին սիոնիստները գրավեցին սբ. Գեորգիի ուղղափառ եկեղեցին: Մայիսի 7-ին ռումբն ընկավ սուրբ Կոնստանդինի և սուրբ Նեդինեի տաճարի վրա, իսկ նրա բեկորները վնասեցին նույնիսկ մոտակայքում գտնվող

Տիրոջ Գերեզմանի փաճարը: Բազմաթիվ հրեպանային արկեր Նայոց պատրիարքության շենքի վրա արձակվեցին սիոնիստների կողմից գրավված Սիոնի լեռան վրա գտնվող բենեդիկտյան վանքից: Նրեպակոծվեցին նաև սուրբ Աբրահամի վանքը, սուրբ Սպիրիդոնի վանքը, Երուսաղեմի ուղղափառ պատրիարքության շենքը, Ֆրանցիսկյան վանքը, Լատինական պատրիարքության շենքը, սուրբ Մարկոսի վանքը և շատ այլ եկեղեցիներ:

1949-1967 թթ. ժամանակաշրջանում իսրայելցիները գրավեցին և կողոպտեցին բազմաթիվ վանքեր և եկեղեցիներ: Ամբողջ եկեղեցական գույքը հափշտակվեց, իսկ շենքերը վերածվեցին ռազմական ամրոցների: Կան իսրայելական զինվորների կողմից քրիստոնեական գերեզմանները պղծելու, դինամիտով գերեզմանները պայթեցնելու և գերեզմանները փորելու բազմաթիվ փաստեր:

1952 թ. Ծննդյան փոնին իսրայելցի զինվորները ոչնչացրեցին Իկրետ քաղաքը, որի բնակչությունը 100%-ով քրիստոնյա էր: Քաղաքի հնագույն եկեղեցին պայթեցվեց: 1953 թ. հոկտեմբերին Գալիլեայում ոչնչացվեց քրիստոնեական Կաֆր-Բուրում քաղաքը, ընդ որում, պայթեցվեցին նրա բոլոր եկեղեցիները:

1954 թ. ապրիլի 16-ին սիոնիստները Նայֆայում հարձակվեցին հույն կաթոլիկ գերեզմանի վրա՝ այն պղծելու նպատակով: Նրանք պարում էին գերեզմանների վրա, փորում-հանում էին ոսկորները, ջարդում էին գերեզմանաքարերը: Ոչնչացվեցին 73 քարե կոթողներ և 50 հրեշտակների արձաններ:

1960թ. հունվարի 10-ին 70 յեշիբուրնիկներ (հրեական կրոնական ուսումնական հասարակության՝ յեշիվայի սովորողներ) հարձակվեցին Երուսաղեմի ֆիննական քրիստոնեական առաքելության դպրոցի վրա, ջարդեցին այնտեղ բոլոր ապակիները և ծեծեցին դպրոցի պատրոք Ռիստո Սանտալին: Այդպես ուսանողներն արձագանքեցին 1962 թ. դեկտեմբերի 2-ին «Յեդիոտ Ախարոնոտ» թերթում հրապարակված հոդվածին, որի հեղինակը կոչ էր անում բողոքի ցույց կազ-

մակերպել՝ մեղադրելով առաքելությանն այն բանում, որ նրա աշխատակիցները հրեաներին քրիստոնեություն են քարոզում:

1967 թ. պատերազմի ընթացքում իսրայելցի զինվորները պղծեցին Տիրոջ Գերեզմանի տաճարը: Նրանք ներխուժեցին այնտեղ շների հետ, ծխեցին տաճարի մեջ: Գրեթե նույնն էր կատարվում Բեթղեհեմի Ծննդյան վանքում, որը նաև ենթարկվեց հրեպարկոծության: Ռամալայում զինվորները կրակեցին եպիսկոպոսարանի՝ կանանց դպրոցի վրա՝ ոչնչացնելով այն և սպանելով նրա բազմաթիվ աշակերտների:

1985 թ. ապրիլի 13-ին խուլիգանները քարեր նետեցին Երուսաղեմի հնագույն քրիստոնեական համայնքը ներկայացնող ասորիների թափոռի վրա, որոնք շարժվում էին դեպի Տաճար՝ դիմավորելու Սրբագործ կրակը: Ի դեպ, ասորական վանքի շուրջ գտնվող շրջանը նախկինում պատկանում էր ասորիներին, սակայն 1967 թվականին բոլոր շենքերը բռնագրավվեցին և փոխանցվեցին հրեաներին:

Իսրայելում հակաքրիստոնեական ակցիաների մեծամասնությունը կատարվում է իշխանությունների լուռ համաձայնությամբ կամ, նույնիսկ, ուղղակի մասնակցությամբ, հաճախ՝ սեփական օրենսդրության խախտմամբ: Լայն արձագանք ստացավ Նոր Կտակարանի գրքերի այրումը Օր-Յեզուդ քաղաքում: Այդ ակցիան անցկացվում էր փոխքաղաքապետ Ուզի Աարոնի ղեկավարությամբ, որին օգնում էին տեղական յեշիվայի սովորողները: Ակցիան 170-րդ հողվածի ուղղակի խախտում էր, որը նախատեսում է կրոնական գրքեր այրելու համար մինչև 3 տարի ազատազրկում: Ուզի Աարոնի խոսքերով (նա ՇԱՄ՝ «Թորային հավատող սեֆարդների համաշխարհային միասնություն») կուսակցության անդամ էր)՝ այդ սրբապիղծ արարքը պատասխան էր քրիստոնյա քարոզիչների գործունեությանը, որոնք բոլոր ցանկացողներին բաժանել էին Նոր Կտակարաններ: Դրա հետ կապված, Ուզի Աարոնը որոշել էր, իր խոսքերով՝ քաղաքացիներին պաշտպանել «ագրեսիվ քրիստոնեական քարոզչությունից» և պահանջել էր բնակիչներին հանձնել քրիստոնյաներից ստացած

գրքերը: Միաժամանակ, կրոնական դպրոցի աշակերտներն անցնում էին րնից րուն՝ հավաքելու գրքերը, որոնցից էլ հեքագայուն խարույկ կազմեցին: Աարոնը զոհ մնաց միջոցառումից և կարծում էր, որ հուդայականների համար խիստ արելի Սուրբ գիրքն այրելը «անցավ հաջողությամբ»³⁴:

Նուդայականների մշտական արարքները քրիստոնյաների դեմ լուրջ խնդիր է: Ռուս Նոզևոր առաքելության պետ, վարդապետ Տիխոնի վկայությամբ, երուսաղեմյան հուդայականները խաչ կրող հոգևորականին րեսնելիս սովորաբար թքում են նրա ոքքի րակ, և «լավ է, որ միայն թքում են, պարահել է, որ քարեր են ներել»: Ամենաշարը նմանօրինակ անպարկառ արարքներից րուժում են քրիստոնյա հայերը, քանի որ նրանք ուղղակի ամենամոտն են ապրում այն վայրերին, որտեղ այդ ամենը րեղի է ունենում: Այդ մասին հարցապնդումներ են եղել խորհրդարանում, պահանջվել է խրայելական դարարանից՝ խարացնելու այդպիսի արարքների համար պարիժները: Նման գործողությունների համար պարիժները մեղն են՝ միայն րուզանքներ, ընդ որում, քրիստոնյաների վրա թքած հուդայականները հրաժարվում են վճարել րուզանքը՝ համարելով, որ թքելով նրանք կարարում են իրենց կրոնական պարրքը³⁵: Երբեմն ոսրիկանությունը նույնիսկ պաշրպանում է հարձակվողներին և պարասխանարվությունը գցում է րուժած կողմի վրա³⁶:

Իարայելի դպրոցներում հանված է մաթեմարիկական գումարման նշանը, այն փոխարինվել է շրջված T րառով: Ռարքիները դա բարարում են այն բանով, որ + նշանին սովորած երեխաներին հեքագայուն դժվար կլինի համոզել՝ թքելու խաչի վրա: Կրթության համակարգի և զանգվածային մշակույթի միջոցով քրիստոնեության նկարմամբ սերմանվում է անբարյացակամ վերաբերմունք, որը հա-

³⁴ Jewish Virtual Library - Christian Communities in Israel

³⁵ Израэль Шамир: Плюнуть на крест иудеи-ортодоксы считают своим религиозным долгом.

³⁶ <http://rusk.ru/newsdata.php?idar=731490>

ճախ արտացոլվում է խաչակրաց արշավանքների և հակասեմիտական ջարդերի շարանի ներկայացմամբ³⁷: Քիչ չեն նաև այնպիսի դեպքերը, երբ գործարուները հեռացնում են իրենց ենթականերին աշխատանքից՝ իմանալով նրանց կրոնի մասին, եթե նրանք նույնիսկ չեն գբաղվել որևէ քարոզչական գործունեությամբ:

Բացի վերոնշվածից, քրիստոնեական ժառանգության համար կա ևս մեկ սպառնալիք. դրանք այն քրիստոնեական կրոնական սրբություններն են, որոնք գտնվում են վիճելի տարածքներում: Ներկայումս դրանք վերահսկվում են Իսրայելի կողմից, սակայն ոչ հստակորեն: Տիմնականում դա վերաբերում է Երուսաղեմի կարգավիճակին: Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը միջազգային իրավունքի ամենաբարդ հարցերից մեկն է, և նրա նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն արաբա-իսրայելական հակամարտության կողմերով:

Լինելով աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը, Երուսաղեմը պարմության ամբողջ ընթացքում գտնվել է տարբեր մշակույթների և քաղաքակրթությունների խաչմերուկում: Քաղաքն ունի հսկայական կրոնական նշանակություն միլիոնավոր հավատացյալների համար աշխարհի բոլոր երկրներում: Տնագույն ժամանակներից բազմաթիվ ճակատամարտերի ժամանակ տարբեր ժողովուրդներ և միություններ վիճարկել են իրավունքն այդ քաղաքի նկատմամբ, և այդ պարճառով նրա յուրօրինակ մշակութային և կրոնական ժառանգությունն առանձնանում է իր խորությամբ և հարստությամբ: Սկսած 19-րդ դարից, քաղաքը դարձել է ինչպես հրեաների, այնպես էլ պաղեստինյան արաբների կողմից հավակնությունների առարկա, և բացի կրոնական հանգամանքից, այդ հավակնությունները ձեռք են բերել քաղաքական և տարածքային բնույթ, քանի որ երկու ժողովուրդներն էլ այդ քաղաքը համարում են իրենց ազգային յուրահատկության և ինքնուրոշման իրավունքի մարմնավորումը:

³⁷ Два процента населения Израиля исповедуют христианство//Православие.ру, 31 октября 2005 г.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աճում է քրիստոնյա աշխարհի հեղափոխությունը Երուսաղեմի նկատմամբ: 1967 թ. պատերազմն ավարտվեց Իսրայելի կողմից Արևելյան Երուսաղեմի և պաղեստինյան տարածքների բռնազավթմամբ, դադարեց գոյություն ունենալ զինադադարի մասին Նամաձայնագրով նախատեսված արևելյան և արևմտյան հատվածների միջև բաժանարար գիծը: Չնայած միջազգային հանրության հակազդմանը, 1980 թ. հուլիսի 29-ին Քնեսետն ընդունեց այսպես կոչված «Նիմնական օրենքը» Երուսաղեմի մասին, որով հռչակեց, որ ամբողջական և միասնական Երուսաղեմը Իսրայելի մայրաքաղաքն է: Երուսաղեմում են գտնվում երկրի նախագահի նստավայրը, Քնեսետը, կառավարությունը և գերագույն դատարանը: Օրենքում նաև նախատեսվել է Սրբազան վայրերի պահպանությունը պղծումից և այն ամենից, ինչը կարող է խանգարել տարբեր կրոնների ներկայացուցիչների մուտքը դեպի սրբազան վայրեր³⁸: Իսրայելի փաստացի վերահսկողությունը քաղաքի նկատմամբ թույլ տվեց հսկայական միջոցներ և ջանքեր ներդնել քաղաքի ֆիզիկական ենթակառուցվածքի վերափոխման մեջ և փոխել նրա բնակչության ժողովրդագրական կազմը: Սակայն Իսրայելի պահանջները Երուսաղեմի նկատմամբ չեն ճանաչվել միջազգային հանրության կողմից, որը մերժում է տարածքների գրավումը ռազմական գործողությունների միջոցով և համարում է, որ այդ տարածքում կատարվող ցանկացած փոփոխություններ անօրինական են և անվավեր: Մյուս կողմից, պաղեստինցիներն անփոփոխ ձգտում են տիրել արևելյան Երուսաղեմին՝ այն սպազա անկախ Պաղեստինյան պետության մայրաքաղաք հռչակելու համար, որը պետք է ստեղծվի 1967 թվականից բռնազավթված տարածքներում:

Իսրայելի կառավարությունն այդ տարիներին դրսևորում էր որոշակի զսպվածություն Երուսաղեմում ներկայացված եկեղեցիների,

³⁸ Принятый израильским кнессетом закон, провозглашающий Иерусалим столицей Израиля, 29 июля 1980 года; Руководящие указания правительства Израиля, июнь 1996 года.

այդ թվում՝ քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ: Իսրայելը ձգտում է պահպանել Երուսաղեմի վարչական կառավարման նորմերը ՄԱԿ-ի Խնամակալության խորհրդի 1950թ. ապրիլի 4-ի նախագծի պահանջներին համապատասխան, ըստ որոնց՝ քաղաքը պետք է ղեկավարի Խնամակալության խորհրդի կողմից նշանակված նահանգապետը: Իսրայելական իշխանությունները մտադիր են փոխանցել նահանգապետի դերը Երուսաղեմի հրեական քաղաքապետարանին: Երուսաղեմի կրոնական համայնքների և ոչ հրեա բնակչության ներկայացուցիչներն ունեն բավականին լուրջ մտավախություններ, որ առանց քաղաքի միջազգային կարգավիճակի նրանց իրավունքները չեն կարող պահպանվել և ամբողջովին երաշխավորվել: Երուսաղեմի հռչակումից հետո քրիստոնեական եկեղեցիների մեծամասնությունը պահանջեց հատուկ կարգավիճակ տրամադրել սրբազան վայրերին: Իսրայելում տեղական քրիստոնեական եկեղեցիների ղեկավարների միջև չկա միասնական կարծիք ապագա Երուսաղեմի հարցի վերաբերյալ: Այսպես, 1972 թ. կաթոլիկ եպիսկոպոսները հանդես եկան հայտարարությամբ՝ պահանջելով ճանաչել Երուսաղեմի միջազգային կարգավիճակը և դատապարտեցին Իսրայելի կողմից քաղաքում տարվող շինարարությունը, միննույն ժամանակ, ուղղափառ և հայ եկեղեցիների պատրիարքները և անգլիկյան արքեպիսկոպոսը գոհունակություն հայտնեցին առկա կարգավիճակից, որն ապահովում է ազատ մուտքը դեպի սրբազան վայրեր: Նրանք անհանգստացած էին, որ Երուսաղեմի միասնական կառավարումը ՄԱԿ-ի վերահսկողությամբ կարող է վերածել քաղաքը Նիկոսիայի կամ նախկին Բեռլինի: Իսրայելի իշխանությունները որոշ ժամանակ զսպվածություն էին դրսևորում տեղական համայնքների նկատմամբ, սակայն հետագայում սկսեցին կիրառել կոշտ միջոցներ: Ժամանակակից աստվածաբանության մեջ հրեական Երուսաղեմի վերածննդի վերաբերյալ կան երկու հակառակ կարծիքներ: Մի կողմից, եկեղեցու հայրերի ուսմունքի պահպանողական հետևորդներ-

րը և Ռեֆորմացիայի հիմնադիրները համարում են հրեական Երուսաղեմը անհուսալի անախրոնիզմ, իսկ ժամանակակից Իսրայելը հնագույն Իսրայելի հեք մնամեցնելու ցանկացած փորձ՝ դապապարտելի: Մյուս կողմից, մի շարք աստվածաբաններ կարծում են, որ հրեաները իսկապես ունակ են վերականգնել իրենց քաղաքը, թեև միայն որպես պոյենցիալ քրիստոնյաներ: Այնինչ, քրիստոնեական հանրության շրջանում, դիտելով Իսրայելի հաջողությունները, կրկին արթնանում է Երուսաղեմի վերականգնման մասին աստվածաշնչյան մարգարեության բառացի ըմբռնման տենդենցը: Այսպես, փարբեր եկեղեցիներին պատկանող ամերիկյան քրիստոնյաների խումբը կազմավորել է Քրիստոնյաներ կազմակերպությունը, որը հոգ է տանում Իսրայելի մասին և 1971 թ. հանդես է եկել հայտարարությամբ՝ աջակցելով Երուսաղեմի միավորմանը Իսրայելի ինքնիշխանության ներքո: Նմանատիպ հայտարարություն են հրապարակել ավերարանչական քրիստոնյաների ղեկավարները: Ամերիկյան կաթոլիկները, հանդես գալով ճիզվիտների հակաիսրայելական դիրքորոշման դեմ, աջակցել են Իսրայելին Երուսաղեմի հարցում:

Այս վեճում Սրբազան վայրերի կարգավիճակի մասին հարցն ունի հատուկ նշանակություն, ինչի հետ կապված, առաջարկություններ են մտցվել դրանց համար միջազգային ռեժիմ հաստատելու մասին:

Այդ ժամանակներից կատարվել են մի շարք ժողովրդագրական և ֆիզիկական փոփոխություններ, և ինչպես ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան, այնպես էլ Անվտանգության խորհուրդը մի շարք նախագծերում Երուսաղեմի կարգավիճակի փոփոխմանն ուղղված գործողությունները հայտարարել են անվավեր: Մասնավորապես, Անվտանգության խորհրդի 252 (1968) նախագծում նշված է. «Իսրայելի ձեռնարկած բոլոր օրենսդրական և վարչական միջոցառումները և գործողությունները, այդ թվում հողերի և նրանց վրա գրավող գույքի սեփականագրվումը, որոնք հանգեցնում են Երուսաղեմի իրավական կարգավիճակի փոփոխմանը, անվավեր են և չեն կարող փոփոխել

նրա կարգավիճակը»: Խորհուրդը դիմել է Իսրայելին հարկադրական կոչով՝ «չեղյալ համարել արդեն ընդունած միջոցառումները և անհապաղ հրաժարվել ցանկացած գործողություններ կատարելուց, որոնք կարող են փոփոխել Երուսաղեմի կարգավիճակը»: Անվարանգության խորհուրդը բազմիցս հաստատել է այդ երկու դրույթները: Երբ Իսրայելը քայլեր նախաձեռնեց՝ հայտարարելու միասնական Երուսաղեմը որպես իր մայրաքաղաք, Անվարանգության խորհուրդը 1980 թ. հունիսի 30-ին ընդունեց 476 (1980) նախագիծը, որտեղ հարկադրական կոչ արեց Իսրայելին՝ զավթիչ պետությանը, կատարելու Անվարանգության խորհրդի այդ և նախորդ նախագծերը և անհապաղ հրաժարվելու Երուսաղեմ Սուրբ քաղաքի բնույթին և կարգավիճակին վերաբերող քաղաքականությունից և միջոցառումներից: Երբ Իսրայելը չկատարեց այդ նախագծի պահանջները, Խորհուրդը օգոստոսի 20-ին ընդունեց 478 (1980) նախագիծը, որտեղ կրկին հաստատեց իր դիրքորոշումը, որի համաձայն՝ այն բոլոր գործողությունները, որոնք փոխել են կամ ուղղված են՝ փոխելու քաղաքի կարգավիճակը, համարվում են անվավեր, և կոչ արեց այն պետություններին, որոնք Երուսաղեմում հիմնել էին դիվանագիտական առաքելություններ, դուրս բերել դրանք քաղաքից: Գլխավոր ասամբլեան նույնպես Իսրայելի գործողությունները համարեց միջազգային իրավունքի խախտում, որը չի ազդում հեփազայում Ժնևյան չորրորդ կոնվենցիայի կիրառման վրա: Այդ դրույթը, որը հաստատվել է Ասամբլեայի կողմից 1980 թ. դեկտեմբերին, հաստատվել է նաև հեփազա փարիներին: 1980-ականներին Երուսաղեմի հարցը քննարկվել է ՄԱԿ-ի նախագծերում ավելի լայն համատեքստում՝ ընդգրկելով ուժի կիրառմամբ փարածքների ձեռք բերման անթույլատրելիության սկզբունքը և 1967 թվականից Իսրայելի բռնազավթած պաղեստինյան փարածքների նկատմամբ Ժնևյան չորրորդ կոնվենցիայի կիրառման հարցը: Ե՛վ Գլխավոր ասամբլեան, և՛ Անվարանգության խորհուրդը ճանաչում են Արևելյան Երուսաղեմը որպես բռնազավթված պաղեստինյան փա-

րածքի մի հատված: Միջազգային հանրությունը, մասնավորապես, Անվտանգության խորհուրդը շարունակում են անհանգստությամբ հետևել Պաղեստինի հարցին վերաբերող զարգացումներին. այդ կապակցությամբ Խորհուրդը կարևոր քայլ կատարեց՝ 1990 թ. հոկտեմբերի 12-ին ընդունելով 672 նախագիծն այն բանից հետո, երբ Երուսաղեմում՝ Նարամ-աշ-Շարիֆ շրջանում, որտեղ գտնվում է Ալ-Աքսա մզկիթը՝ նշանակությամբ երրորդ մահմեդական սրբավայրը, տեղի ունեցան բռնարարքներ: Խորհուրդը, դատապարտելով «հատկապես բռնարարքները, որոնք կատարել էին իսրայելական անվտանգության ուժերը, և որոնց արդյունքում եղան վիրավորներ և սպանվածներ», կոչ արեց Իսրայելին «անհապաղ պահպանել իր իրավական պարտավորությունները և «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին» 1949 թ. օգոստոսի 12-ի Ժնևի կոնվենցիայի պարտավորությունները, որոնք կիրառելի են 1967 թվականից Իսրայելի բռնազավթած բոլոր տարածքների նկատմամբ»: Ժնևի չորրորդ կոնվենցիայի կիրառելիությունը Երուսաղեմի նկատմամբ կրկին հաստատվեց Անվտանգության խորհրդի կողմից 1990 թ. դեկտեմբերի 20-ին, երբ Խորհուրդը լուրջ անհանգստություն հայտնեց «1967 թ. Իսրայելի բռնազավթած բոլոր պաղեստինյան տարածքներում, այդ թվում՝ Երուսաղեմում» իրադրության վարացման վերաբերյալ և կոչ արեց Իսրայելին՝ կատարել այդ նախագծի պահանջները: Գլխավոր ասամբլեան ամեն տարի քննարկում է Երուսաղեմի հարցը: 2006 թ. դեկտեմբերի 1-ին 61-րդ նստաշրջանում ընդունված 61/26 նախագծում Ասամբլեան սահմանեց, որ Իսրայելի ձեռնարկած բոլոր օրենսդրական և վարչական միջոցառումները և գործողությունները, որոնք փոփոխել են կամ նպաստակ ունեն փոփոխելու Սուրբ քաղաքի բնույթը և կարգավիճակը, մասնավորապես, այսպես կոչված Նիմնական օրենքը և Երուսաղեմը Իսրայելի մայրաքաղաք հայտարարելը, անվավեր են: Ասամբլեան նշեց, որ «Երուսաղեմ քաղաքի հարցի համակողմանի, արդարացի և երկարա-

ժամկետը լուծման ժամանակ պետք է հաշվի առնվեն ինչպես պաղեստինյան կողմի, այնպես էլ իսրայելական կողմի օրինական մտահոգությունները, հարցի լուծումը պետք է ներառի, միջազգային մակարդակով երաշխավորված, քաղաքի բնակիչների կրոնի և խղճի ազատության ապահովման դրույթները, ինչպես նաև բոլոր կրոնների և ազգությունների ներկայացուցիչների մշտական, ազատ և առանց խոչընդոտների մուտքը դեպի սրբազան վայրեր»:

Ծոցում պատերազմի ավարտից հետո փոխվեց միջազգային դրությունը և ավարտվեց «սառը պատերազմը», ինչից հետո հնարավոր եղավ 1991 թ. հոկտեմբերին Մադրիդի խաղաղ կարգավորման խորհրդաժողովում կողմերի միջև սկսել պաշտոնական բանակցություններ, որին 1993 թ. սեպտեմբերին հետևեց պարմական բեկում՝ Իսրայելի և ՊԱԿ-ի (Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության) կառավարությունների միջև փոխադարձ ճանաչումը և սկզբունքների Նոչակագրի ստորագրումը: Նոչակագրով և դրան հետևած համաձայնագրերով 1994 թվականին իսրայելական գործերը դուրս բերվեցին Գազայի հարվածից և Յերիխոյի շրջանից, ստեղծվեց պաղեստինյան ոստիկանություն, մի շարք պարպականություններ փոխանցվեցին Պաղեստինյան մարմնին, 1996 թ. հունվարին անցկացվեցին օրենսդիր Խորհրդի և Մարմնի նախագահի ընտրություններ, իսկ այնուհետև իսրայելական ուժերը մի շարք քաղաքներից և գյուղերից վերադասավորվեցին Արևմտյան ափի շրջանում: Այդ համաձայնագրերը նախատեսում են պաղեստինյան ինքնակառավարման հնգամյա (սկսած 1994 թ. մայիսից) անցումային շրջան, ինչը համահունչ է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 242 (1967) և 338 (1973) նախագծերի հիման վրա անցկացվող մշտական կարգավորման դրույթներին: Երուսաղմի հարցը և վերաբնակիչների հարցը վերաբերում են այն հարցերին, որոնք հետաձգվել են մինչև մշտական կարգավիճակի մասին բանակցությունները, որոնք, ըստ Նոչակագրի, պետք է սկսվեն անցումային շրջանի երրորդ փուլի սկզբից ոչ ուշ,

այսինքն՝ 1996 թ. մայիսից ոչ ուշ³⁹: 1996 թ. մայիսի 5-ին, առաջին հանդիպումից և հեղափոխում խաղաղ գործընթացի մի շարք ձգձգումներից հետո, համաձայն Իսրայելի և ՄԱԿ-ի միջև 1997 թ. հունվարի 15-ին ստորագրված Նեվոնի և այլ հարցերի շուրջ համաձայնագրի, բանակցությունները պետք է սկսվեն 1997 թ. մարտի 15-ին⁴⁰: Սակայն դրանք կրկին հեղափոխվեցին Կոնսոլիդացիոն վարչապետության և կողմերի միջև աճող փոփոխությունների պայմանում:

1997 թ. մարտին երկու անգամ Անվտանգության խորհրդում և Գլխավոր ասամբլեայում քննարկվեց Ջերեկ-արևմտ-Գնեյմ լեռան վրա պլանավորված Նար-Նոմ բնակավայրում 6500 միավոր բնակարանների շինարարության հարցը: Խորհրդի նիստերին առաջին փուլում բոլոր ելույթ ունեցողները հանդես եկան Իսրայելի այդ բնակավայրերը կառուցելու որոշման դեմ: Սակայն Պորտուգալիայի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Թագավորության և Շվեդիայի ներկայացրած որոշման նախագիծը, որտեղ պարունակվում էր կոչ Իսրայելին՝ ձեռնպահ մնալ բնակավայրերի հետ կապված գործունեությունից և պահպանել Ժնևյան կոնվենցիայի դրույթները, ջրնդունվեց, քանի որ Խորհրդի մշտական անդամներից մեկը դեմ քվեարկեց: Գլխավոր ասամբլեան, որը հրավիրվել էր այդ հարցը քննարկելու համար, 130 կողմ (2 դեմ և 2 ձեռնպահ) ձայներով ընդունեց նմանարիպ նախագիծ, որի հեղինակը 57 երկիր էր: Շինարարությունը սկսվելուց հետո, փարածաշրջանում լարվածության ուժեղացման պայմաններում, Խորհուրդը հրավիրեց երկրորդ նիստը և կրկին չկարողացավ այդ հարցի վերաբերյալ նախագիծ ընդունել, քանի որ Խորհրդի մշտական անդամներից մեկը դեմ քվեարկեց:

Գլխավոր ասամբլեան, հրավիրելով իր փասնորոշ արտակարգ հարուկ նստաշրջանը, դադարապարտեց Իսրայելի կողմից իրակա-

³⁹ Декларация принципов о временных мерах по самоуправлению, статьи I и V (A/48/486-S/26560).

⁴⁰ Protocol concerning the Redeployment in Hebron, 15 January 1997, Israel Information Service, [www. Israel.org](http://www.Israel.org)

նացվող շինարարությունը Ջերեկ-արու-Գնեյմ լեռան վրա, պահանջեց դադարեցնել շինարարությունը և հաստատեց, որ Իսրայելի կողմից ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները և գործողությունները՝ ուղղված Երուսաղեմի բնույթի, իրավական կարգավիճակի և ժողովրդագրական կազմի փոփոխությանը, համարվում են անվավեր և չունեն որևէ իրավաբանական ուժ⁴¹: Արտակարգ նստաշրջանը վերսկսվեց 1997 թ. հուլիսին՝ Իսրայելի կողմից նոր բնակավայրի շինարարությունը դադարեցնելուց և Գլխավոր քարտուղարի հեղհամագործակցությունից հրաժարվելուց հետո:

131 կողմ (2 դեմ և 14 ձեռնպահ) ձայներով ընդունված նախագծով Ասամբլեան կրկին հաստատեց, որ «Իսրայելի բոլոր անօրինական գործողությունները բռնազավթված Արևելյան Երուսաղեմում ... չեն կարող ճանաչվել, անկախ վաղեմության ժամկետից», կոչ արեց ընդունել միջազգային միջոցներ՝ ուղղված բնակավայրերի դեմ, և առաջարկեց Ժնևյան կոնվենցիայի անդամ-պետություններին՝ հրավիրելու խորհրդաժողով՝ բռնազավթված պաղեստինյան տարածքներում, ներառյալ Երուսաղեմում, նրա դրույթների կատարման ապահովմանն ուղղված միջոցների վերաբերյալ հարցով⁴²:

Անվտանգության խորհրդի, Գլխավոր ասամբլեայի և ՄԱԿ-ի այլ մարմինների ջանքերը՝ ուղղված Ժնևյան չորրորդ կոնվենցիայի դրույթների պահպանմանը և բռնազավթման դադարեցմանը, լրացվեցին մի շարք միջոցառումներով, որոնց նպատակն էր՝ պահպանելու Սրբազան վայրերը, պատմական հուշարձանները և Երուսաղեմի Նին քաղաքի բնույթը: 1968 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր խորհրդաժողովը հաստատեց «Երուսաղեմ քաղաքի հին հատվածի, հատկապես նրա սրբազան վայրերի, բացառիկ մշակութային նշանակությունը ոչ

⁴¹ S/PV.3536, S/PV.3538 и проект резолюции S/1195/394; S/PV.3745, S/PV.3747 и проект резолюции S/1997/199; A/51/PV.93 и резолюция 51/223 Генеральной Ассамблеи; S/PV.3756 и проект резолюции S/1997/241; A/RES/ES-10/2 и A/ES-10/PV.1-3.

⁴² Резолюция A/RES/ES-10/3 Генеральной Ассамблеи; доклад Генерального секретаря A/ES-10/6-S/1997/494.

միայն շահագրգիռ պեպրությունների, այլև համայն մարդկության համար՝ նրա գեղավերստական, պարմական և կրոնական արժեվորմամբ»։ Գլխավոր ասամբլեայի 2253 (ES-V) նախագծին համապարասխան՝ Ասամբլեան դիմում է Իսրայելին հարկադրական միջազգային կոչով՝ «մանրակրկիպ կերպով պահպանել բոլոր պարմական վայրերը, շենքերը, հուշարձանները և մշակութային արժեքները, մասնավորապես՝ Երուսաղեմի հին հարվածում» և «ձեռնպահ մնալ ցանկացած պեղումներից, այդ արժեքների տեղափոխումից և դրանց բնորոշ տեսքը կամ մշակութային կամ պարմական բնույթը փոփոխելուց»⁴³։ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Գործադիր խորհուրդը կոչ արեց ապահովել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայությունը Երուսաղեմում՝ այդ և այլ նախագծերի պահպանմանը հետևելու համար⁴⁴։

Ներագա նախագծերում Գլխավոր խորհրդատուովն ավելի հասարակականորեն ընդգծեց Քաղաքի մշակութային, պարմական և կրոնական ժառանգությունն ամբողջությամբ պահպանելու անհրաժեշտությունը որպես մարդկության համընդհանուր ժառանգության մի մաս։ Խորհրդատուովը նաև դարձրեց Իսրայելին հնագիտական պեղումներ և այլ գործողություններ կատարելու համար, որոնք ուղղված են Երուսաղեմի պարմական և մշակութային տեսքի փոփոխությանը, որոնք հակասում են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Կանոնադրությանը և 1954 թ. ռազմական հակամարտության դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին Կոնվենցիայի նպատակներին⁴⁵։

Այդ Կոնվենցիային համապարասխան,⁴⁶ կողմերը պարսավորվում են հարգել իրենց սեփական փարածքներում, ինչպես նաև մյուս կողմի փարածքներում գրնվող մշակութային արժեքները, «արգելե-

⁴³ Генеральная конференция ЮНЕСКО, пятнадцатая сессия, резолюция 3.343 от 20 ноября 1968 года.

⁴⁴ Исполнительный совет ЮНЕСКО, семьдесят восьмая сессия, решение 4.3.1.

⁴⁵ Генеральная конференция ЮНЕСКО, семнадцатая сессия, резолюция 3.422 от 17 ноября 1972 года.

⁴⁶ Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта, Гага, 14 мая 1954 года, United Nations, Treaty Series, vol. 249, pp. 240-365.

յով այդ արժեքների և նրանց անմիջականորեն կից հողափոխանակման օգտագործումն այնպիսի նպատակներով, որոնք կարող են հանգեցնել այդ արժեքների քայքայմանը կամ վնասմանը ռազմական հաստատության դեպքում, և խուսափել որևէ թշնամական գործողությունից՝ ուղղված այդ արժեքներին», և պարտավորվում են «արգելել, կանխարգելել, և, եթե անհրաժեշտ է, կանխել մշակութային արժեքների ցանկացած գողություն, կողոպուտ կամ անօրինական յուրացման գործողություն ցանկացած ձևով, ինչպես նաև վանդալիզմի ցանկացած գործողություն նվազ արժեքների նկատմամբ» (հոդված 4): Բացի այդ, զավթիչ պետությունը «պետք է, հնարավորության սահմաններում, աջակցի բռնազավթված փորձերում իրավասու ազգային իշխանությունների ջանքերը՝ մշակութային արժեքները պաշտպանելու և պահպանելու համար» կամ պետք է ինքը ձեռնարկի անհրաժեշտ միջոցառումներ, եթե իրավասու ազգային իշխանությունները չեն կարողանում դա ապահովել (հոդված 5): Այդ Կոնվենցիայի նպատակների համար մշակութային արժեքներ են համարվում «շարժական կամ անշարժ արժեքները, որոնք ունեն մեծ նշանակություն յուրաքանչյուր ժողովրդի մշակութային ժառանգության համար», կրոնական կամ աշխարհիկ արժեքները, ներառյալ շենքերը, հուշարձանները, հնագիտական վայրերը, արվեստի գործերը, գրքերը և այլ օբյեկտները (հոդված 1): Կոնվենցիան ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին հատուկ պարասխանավորություն է ընձեռում այն իրականացնելու համար:

Իսրայելի կառավարության հետ ունեցած պայմանավորվածությամբ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Գլխավոր քարտուղարը պարբերաբար իր անձնական ներկայացուցչին ուղարկում է Երուսաղեմ՝ Իսրայելի իշխանությունների մարմինների պաշտոնաբար անձանց, մահմեդական վակֆի պահապանների և քրիստոնեական կրոնական ներկայացուցիչների հետ խորհրդարկություններ վարելու համար, ինչպես նաև մշակութային և կրոնական ժառանգության վիճակի և դրանց պահպանության և վերականգնման համար անհրաժեշտ միջոցա-

ռումներ անցկացնելու մասին զեկույց ներկայացնելու համար: Անձնական ներկայացուցիչը փեղում սփռուցում է փաստերը՝ հաշվի առնելով կառավարություններից կամ այլ աղբյուրներից Գլխավոր քարտուղարին ուղղված բողոքները: Նա նաև մանրակրկիտ վերլուծում է Իսրայելի քաղաղաքականության և գործելակերպի ազդեցությունը Քաղաքի ժառանգության պահպանման վրա, մասնավորապես՝ քրեական քննությունը, քաղաքային զարգացման, հողերի բռնագրավման և բնակայրեր սփռվելու նախագծերը⁴⁷:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի աշխատանքն այդ ուղղությամբ նոր ազդակ ստացավ, երբ Երուսաղեմի Նին քաղաքը և նրա պատերը ընդգրկվեցին 1981 թ. Նամաշխարհային ժառանգության ցուցակում և 1982 թ. Վերանգի փակ գրնվող Նամաշխարհային ժառանգության օբյեկտների ցուցակում՝ 1972 թ. Նամաշխարհային մշակութային և բնության ժառանգության պահպանության մասին Կոնվենցիայի համապատասխանում: Այդ Կոնվենցիայի շրջանակներում կարող է կազմակերպվել միջազգային օգնություն՝ առանձին վայրերի պահպանության և վերականգնման նպատակներով: Վերջին ժամանակներս սկսվել է մի հետազոտություն, որի նպատակն է գույքագրել մշակութային արժեքները, առաջնահերթ բնույթ փայ նման նախագծերին: Նշանակվել են ճանաչված միջազգային փորձագետներ, որոնք պետք է դիտարկեն կոնկրետ հուշարձանների (ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնեական) վիճակը փեղերում և առաջարկություններ մտցնեն դրանց պահպանության կամ վերականգնման համար՝ համապատասխան կրոնական մարմինների հետ համագործակցությամբ⁴⁸: 2007 թ. ապրիլին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Գլխավոր փնօրենի կողմից Երուսա-

⁴⁷ Следующие доклады Генерального директора ЮНЕСКО по вопросу об Иерусалиме и осуществлении резолюций Генеральной конференции: 21C/7; 22C/90; 23C/15; 24C/15; 25C/14; 26C/14.

⁴⁸ Информация о проектах ЮНЕСКО содержится в докладах Генерального директора двадцать седьмой и двадцать восьмой сессиям Генеральной конференции (27C/19 и Add.; и 28C/19).

ղեմ ուղարկված փեխնիկական հանձնաժողովի զեկույցից հետո, որն ուղարկվել էր Տին քաղաք՝ Իսրայելի իշխանությունների կողմից անցկացվող վերականգնողական և հնագիտական աշխատանքների ծավալը գնահատելու նպատակով, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Գործադիր կոմիտեն որոշում ընդունեց հաստատել Երուսաղեմի Տին քաղաքի բացառիկ համաշխարհային նշանակությունը և հաստատեց համաշխարհային ժառանգության այդ օբյեկտի պաշտպանության և պահպանության անհրաժեշտությունը: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի խորհրդի նախագահը նշեց, որ իսրայելցիները և պաղեստինցիներն առաջին անգամ համարեղ աշխարհեցին՝ ապահովելու Երուսաղեմի պաշտպանությունը որպես համայն մարդկությանը պարկանող վարանգված համաշխարհային ժառանգության օբյեկտ և համագործակցելու՝ այդ կարևորագույն և շար բարդ խնդրի վերաբերյալ փոխհամաձայնության հասնելու նպատակով:

Քաղաքի կարգավիճակի հարցի չկարգավորված լինելու և արաբա-իսրայելական հակամարտության պարճառով հայ համայնքը այսօր հայտնվել է ոչ նպաստավոր դրության մեջ: Նայ համայնքի նկարմամբ գրանցվել են մի քանի անհանգստացնող դեպքեր, մասնավորապես՝ փորձեր են արվել այս կամ այն ձևով յուրացնելու Նայոց պարրիարքության սեփականությունը: Երուսաղեմում՝ Տին քաղաքում հայերի փնտրի և հողարարածքների մոտ գտնվելը հրեաների նոր թաղամասերին դարձել է Նայոց պարրիարքության և Իսրայելի կառավարության միջև փարաձայնությունների և վեճերի պարճառ: Այսպես, 1982 թ. իսրայելական իշխանությունները հայտնեցին, որ մրադիր են գնել Նայոց պարրիարքությանը պարկանող հողարարածքների մի մասը: Պարրիարքին այն ժամանակ փոխարինող արքեպիսկոպոս Գարեգին Ղազանջյանը, որպեսզի պահպանի սեփականության անձեռնմխելիությունը, մերժեց իսրայելական իշխանություններին⁴⁹:

⁴⁹ R. Hovhannisian. The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East - The Middle East Journal. Vol. 25, 1974, N1, p. 19-20.

Քանի որ Երուսաղեմի հայկական հարվածի սեփականությունը պարկանում է նրա միակ փրոջը՝ Նայոց պարրիարքությանը, ապա նրա բնակիչների՝ փնտրիներու և կառուցելու իրավունքները երաշխավորված են:

Ըստ հնում սահմանված կարգի՝ Նայոց պարրիարքությունը փնտրիներու է ոչ միայն եկեղեցապարկան հողերը, այլ նաև սուրբ Նակոբյանց եկեղեցու պարերի ներսում ապրող մարդկանց փները: Նայոց պարրիարքությունը նրանց փրամադրում է բնակության իրավունք, որը փոխանցվում է սերնդից սերունդ:

Նայոց պարրիարքության գոյության իրավական հիմնադրույթները դրվել են դեռևս 7-րդ դարում և նկարելիորեն ընդլայնվել են 14-րդ դարում՝ մամլուքյան սուլթան Նասր Մուհամեդի օրոք: Նայոց պարրիարքությունը ճանաչվել է ոչ միայն որպես անշարժ գույքի խոշոր սեփականատեր, այլ նաև որպես քաղաքական սուբյեկտ, որն իրավունք ունի «սրբազան վայրերում» հանդես գալ որպես հայ եկեղեցու շահերի խնամակալ: Նենց այդ հանգամանքը հիմք հանդիսացավ Նայոց պարրիարքության համար՝ մերժելու օսմանյան իշխանությունների պահանջները՝ փոխարինել նրա կարգավիճակը «միլլեթ» համակարգի սկզբունքներով⁵⁰:

Պարրիարքը՝ Երուսաղեմի հայ եկեղեցու ղեկավարը, նույնպես ունի որոշ գործառույթներ, որոնք արդյունք են իսրայելական կառավարության կողմից ճանաչված «սրբազան վայրերին» վերաբերող սահմանումներին⁵¹: Երուսաղեմի մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների ներկայացուցչությունների հետ Նայոց պարրիարքությունն օգտվում է հարկային արտոնություններից որպես կազմակերպություն, որը եկամուտ ստանալու նպատակ չի հետապնդում: Պարրիարքության ղեկավարը օգտվում է ներկայացուցչական իրավունքներից և արտոնություններից: Նա իրավասու է ներկայացնել և հոգևորականություն

⁵⁰ D. Tsimhoni. Указ. соч., с. 354.

⁵¹ V. Azarya. Указ. соч., с. 124.

նը, և Երուսաղեմի ամբողջ հայ բնակչությունը պերական և կառավարական մարմիններում: «Սրբազան վայրերի» պահապանների՝ կաթողիկ, ուղղափառ և հայոց պապրիարքարանների իրավունքները սահմանվել են 1856 թ. Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում, 1876 թ. Բեռլինի համաժողովում և հաստատվել են 1919 թ. Վերսալի խաղաղության խորհրդաժողովում: Նայոց պապրիարքարանն է դարեր շարունակ պարկանել Փրկչի Գերեզմանի պահապանի դերը: Բացի այդ, սուրբ Նակոբյանց միաբանության բնակիչներն ունեն մեծ հեղինակություն ոչ միայն Երուսաղեմում, այլև ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում: Նայոց պապրիարքարանի հողերի զավթումը Բարայելի կողմից առաջին փորձը չէ, երբ ճնշում է գործադրվում րեղի հայ բնակչության վրա: Բարայելի իշխանությունները չնչին հնարավորության դեպքում խոչընդոտում են Նայոց պապրիարքարանի կամ Նայկական թաղամասի րարածքում անցկացվող վերանորոգման և շինարարական աշխատանքներին: Նպարակն ակնհայտ է՝ սրիպել հայերին վաճառել նրանց պարկանող հողերը: Այդ քաղաքականության հետևանքով սարիճանաբար ավելանում է Երուսաղեմի հրեական թաղամասը և ապահովվում է այդրեղ ապրող հրեաների անվրանգությունը:

Բարայելի իշխանությունները հմրորեն օգրվում են քրիստոնյաների (ուղղափառ հույների և հայերի) հակասություններից, և «երուսաղեմյան կծիկը» քանդելու գործում այդ կրոնական համայնքների միջև հակամարտությունը օգրագործում են որպես միջոց իրենց մարրավարական և ռազմավարական խնդիրները լուծելու համար:

Երուսաղեմի կարգավիճակի խնդիրը աշխարհի ամենացավոր խնդիրներից մեկն է: Այն ներառում է երեք հիմնական հարց՝ Արևելյան Երուսաղեմի վերադարձը պաղեստինյան պերությանը, քաղաքի կրոնական նշանակության ճանաչումը և բոլոր կրոնների ներկայացուցիչների իրավունքների ճանաչումը: Երուսաղեմի կարգավիճակի մասին 2000 թ. Քեմպ Դեիդում (ԱՄՆ) ԱՄՆ նախագահ Բիլ Զլին-

թոնի միջնորդությամբ Պաղեստինյան շարժման առաջնորդ Արաֆաթի և Իսրայելի վարչապետ Էհուդ Բարաքի միջև անցկացված բանակցություններում առաջարկվեց, որ Նին քաղաքը բաժանվի երկու հատվածի՝ իսրայելական վերահսկողություն սահմանվի հրեական և հայկական թաղամասերի նկատմամբ և պաղեստինյան վերահսկողություն՝ քրիստոնեական և մահմեդական թաղամասերի նկատմամբ: Երուսաղեմի քրիստոնեական՝ հայ, ուղղափառ և կաթոլիկ եկեղեցիների դեկավարները, ովքեր տեղեկացված չէին այդ բանակցությունների մասին, իրենց բողոքն արտահայտեցին: Նրանք Բիլ Բլինթոնին, Էհուդ Բարաքին և Արաֆաթին նամակ ուղարկեցին՝ առաջարկելով քննարկման հրավիրել եկեղեցիների ներկայացուցիչներին: Եկեղեցիների առաջնորդների պահանջներից մեկը Երուսաղեմում բոլոր երեք քրիստոնեական եկեղեցիների «հավաքական ներկայության» ճանաչումն էր: Նրանք, մասնավորապես, ընդգծում էին, որ Նին քաղաքի քրիստոնեական և հայկական թաղամասերը ճանաչում են որպես հարևան և անբաժանելի հատվածներ: Քրիստոնեական եկեղեցիների առաջնորդները պահանջեցին իրենց իրավունքների միջազգային երաշխիքներ, իրենց հողերի պաշտպանություն (քրիստոնյաներին ընդհանուր առմամբ պարկանում է Նին քաղաքի տարածքի մոտ 35%-ը): Նամաձայն վերջին տեղեկությունների՝ բանակցությունների վերջին փուլում ներկայացվեց նոր տարբերակ՝ պաղեստինյան վերահսկողություն հայ հատվածի նկատմամբ: Այս տարբերակը պետք է մանրակրկիտ և համակողմանի ուսումնասիրվի: Երուսաղեմի հայ համայնքն ունի իր կարծիքը քաղաքի կարգավիճակի վերաբերյալ: Այդ կարծիքի համաձայն՝ համայնքի առաջին ընտրությունը 1947 թ. նոյեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի հաստատված նախագիծն է. ճանաչել Երուսաղեմի միջազգային կարգավիճակը՝ ՄԱԿ-ի վերահսկողությամբ: Մյուս տարբերակը, որն առաջարկում է հայ համայնքը, վերաբերում է Երուսաղեմի համարեղ, իսրայելական-պաղեստինյան կառավարմանը՝ միջազգա-

յին երաշխիքներով (միջազգային դափարանի կամ արբիտրաժի առկայությամբ, որպեսզի կարող են դիմել քրիստոնյաները՝ իշխանությունների հետ անհամաձայնության դեպքում):

Քենյա Դևիդից հետո վերսկսվեց արաբա-խրայելական հակամարտությունը, ինչը ցույց տվեց, որ Երուսաղեմի հատուկ միջազգային կարգավիճակի հարցը դեռևս սպասում է իր լուծմանը:

Վերոնշված փաստերի և վերջին իրադարձությունների պայմաններում (Պապրիարքության հողերի բռնազավթումը Իսրայելի Պաշտպանության նախարարության կողմից, ինչն իսրայելական կառավարության կողմից փաստորեն մի փորձ է՝ իրականացնելու իր նպատակները, որն արտահայտել է Իսրայելի վարչապետ Է. Բարաքը Քենյա Դևիդի վերջին բանակցությունների ժամանակ) շար կարևոր է հայկական սփյուռքի դերը: Նայաստանի Նանրապետությունը, սփյուռքը և Նայ առաքելական եկեղեցին պետք է միավորեն իրենց ջանքերը և պաշտպանեն հայրենակիցների շահերը, ընդ որում, ոչ միայն կառավարական, այլև՝ հանրային մակարդակով: Սա իսրայելական իշխանությունների կողմից հայ համայնքին հալածելու առաջին դեպքը չէ, որոնք ամեն կերպ խոչընդոտներ են հարուցում հայ համայնքին և Պապրիարքությանը, մասնավորապես, երբ Նայկական թաղամասում անհրաժեշտ է վերականգնել հին շենքերը և կառուցել նոր շենքեր: Իսրայելի այդ գործողությունների նպատակն է դուրս մղել հայ բնակչությանը, ձեռք բերել Պապրիարքությանը և մասնավոր անձանց պարկանող տարածքները, ավելացնել քաղաքում իրենց տարածքները և ապահովել հրեական թաղամասի անվտանգությունը:

Կան մի քանի պատճառներ, որոնք, հարկապես Նայոց պապրիարքության հողերը, առավել գայթակղում են Իսրայելին: Առաջին՝ հայկական թաղամասի կենտրոնում է գտնվում բոլոր հուդայականների համար սրբազան Միոն լեռը: Երկրորդ՝ հենց Նայոց պապրիարքության փողոցով և Արարատ խաչմերուկով է անցնում հրեա ուխ-

րավորների ճանապարհին արևմտյան Երուսաղեմից դեպի Լացի պար: Երրորդ՝ Իսրայելը ձգտում է վերահսկել Նայկական թաղամասը, քանի որ դա ավելի հեշտ է, քան պահանջներ ներկայացնելը մահմեդական և քրիստոնյա հարվածներին, որտեղ արաբներ են բնակվում: 2009 թվականին Իսրայելի Նողային վարչությունը Արևելյան Երուսաղեմում անցկացրեց մարդահավաք և հողափարածքների գրանցում: 1967 թ. հետո դա առաջին փորձն էր՝ կարգուկանոն մտցնելու անշարժ գույքի և հողափարածքների իրավունքներին առնչվող հարցերում: Մասնագետները պարզեցին, որ քաղաքի հին հարվածի հողափարածքների նկարելի մասը պաշտոնապես գրանցված չէ: Այսինքն՝ հողի փաստացի սեփականատերերը իրենց սեփականության իրավունքի մասին փաստաթղթեր չունեն: Բոլոր վիճելի հողափարածքները գտնվում են մահմեդական հարվածում, որտեղից ժամանակին թուրքերը և արաբները դուրս են մղել հրեաներին: Եթե Իսրայելի ղեկավարությունը կարողանա ապացուցել, որ մահմեդական թաղամասի հողերի գրեթե կեսը «փորագուրկ է», ապա դա կդառնա նրա գլխավոր հաղթաթուղթը արաբների հետ բանակցությունների ընթացքում: Ըստ երևույթին, իսրայելական կողմը խոստանում է Մահմուդ Աբասին չբարձրացնել մահմեդական թաղամասի վիճելի փարածքների հարցը՝ փոխանակելով այն հայկական թաղամասի նկարմամբ պահանջներից հրաժարվելու հետ: Ընդ որում, այդ հարցի վերաբերյալ հայերի կարծիքը ոչ ոք չի պարտաստվում հարցնել:

Քեմալ Դևիդի պլանը ոչ միայն պարզապես արհամարհում է Նայելեղեցու ղեկավարների կարծիքը: Այդ պլանը, ըստ էության, հայկական Երուսաղեմի լիակատար և վերջնական ոչնչացման պլան է: Դժվար չէ պարկերացնել, թե ինչ կմնար երուսաղեմյան հայերի հազարամյա ժառանգությունից, եթե 2000 թվականին Յասեր Արաֆաթը չհրաժարվեր հայկական թաղամասը բաժանելու գաղափարից: Նա հրապարակավ հայտարարեց, որ այն այսուհետ կարող են անվանել

«Արաֆաթյան», քանի որ նա «ոչ մի դեպքում չի դավաճանի հայերին»: Եթե պաղեստինյան առաջնորդները ժամանակ առ ժամանակ փորձեր են կատարում՝ սրանալու Նայոց պարրիարքության աջակցությունը, ապա Իսրայելի կառավարությունը խուսափում է այդ թեմայի շուրջ խոսակցություններից: Նայկական թաղամասի պարկանելության հարցն առանց հայերի մասնակցության վճռելու փորձերը ոչ միայն անբարոյական են, այլև՝ անօրինական: Առաքելական եկեղեցին ունի բոլոր հիմքերը՝ հավակնելու մերձավորարևելյան կարգավորման շուրջ բանակցությունների լիիրավ մասնակցի դերին: Սակայն մի բան պարզ է՝ այդ կծիկի քանդման մեջ փարբեր մակարդակներում իր լուծման պետք է ունենա նաև հայկական կողմը: ՏՏ դիրքորոշումը Պարրիարքության և հայկական թաղամասի հարցում պայմանավորված է երեք հիմնական գործոններով՝ արժեքանական, քաղաքական և իրավական:

Արժեքանական հանգամանքն այն է, որ Նայ առաքելական եկեղեցին, որը ներկա է Երուսաղեմում 5-6-րդ դարերից և ունի Տիրոջ Գերեզմանի «պահապանի» պարվավոր իրավունք, ունի հսկայական հեղինակություն քրիստոնեական աշխարհում և բոլոր հայերի համար հոգևոր լիցքի աղբյուր է: Բացի այդ, սուրբ Նակոբյանց միաբանությունը ամենահեղինակավոր և հնագույն միաբանություններից է ոչ միայն Երուսաղեմում, այլ նաև ամբողջ քրիստոնյա աշխարհում: Քաղաքական հանգամանքն այն է, որ Նայաստանի Նանրապետությունը շահագրգռված է հակամարտության կարգավորմամբ, քանի որ պարասխանաբար է իր հայրենակիցների և ՆԱԵ Պարրիարքության համար: Ներկաբար, Երուսաղեմի հայ համայնքի և Պարրիարքության համար ձեռնարկ է հակամարտության խաղաղ և վերջնական լուծումը, ինչի հերևանքով կդադարի հայերի արտագաղթը Երուսաղեմից և կվերանա ՆԱԵ-ն պարկանող հողերը կորցնելու վրանգը, որոնք հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային ժառանգությունն են: Նայաստանի Նանրապետության համար ամենաշահավե-

փր Շրուսաղեմին միջագգային կարգավիճակ շնորհելն է: Դա անվ-
փանգության երաշխիք կլինի քաղաքի բնակչության և բազմահա-
զար ուխտավորների համար, ովքեր ամեն փարի ժամանում են այս-
փեղ՝ խոնարհվելու իրենց սրբություններին: Բացի այդ, կարևոր է, որ
հայկական թաղամասը լինի միասնական և անբաժանելի, որպեսզի
պահպանվեն հողատերերի և քաղաքի բնակիչների իրավունքները:
Մակայն վերջին իրադարձությունները վկայում են հակառակի
մասին:

Գլուխ 3.

Հայկական դասնամշակութային ժառանգության իրավական կարգավիճակը Հնդկաստանում

Ավելի քան մեկ միլիարդ բնակչություն ունեցող Հնդկաստանում հայկական գաղութից, թերևս, պահպանվել են հնադարյան մի քանի եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ: Երկրում ապրում են շուրջ երկու հարյուր հայեր: Ահա այն ամենը, ինչ մնացել է երբեմնի հզոր հայկական գաղութից: Մի երկիր, ավելի քան մեկ միլիարդ բնակչությամբ, ուր, սակայն, հայ ժողովրդի ժառանգությունը դեռևս կենդանի է և ուժեղ:

Նայերի կապը Հնդկաստանի հետ եղել է ավելի վաղ, քան հնդկահայ գաղութի սրբեղծումը: Պարմությունից հայտնի է, որ հայերը Հնդկաստանի հետ հարաբերել են Իրանի և Աֆղանստանի միջոցով և իրենց ներդրումն են ունեցել Հնդկաստանի կյանքի փարբեր ոլորտներում ավելի վաղ, մինչև հայկական գաղութի սրբեղծումը: Այն, թերևս, ճիշդ կլինի անվանել մադրասյան շրջան, որովհետև Մադրաս քաղաքը դարձավ հնդկահայության կենտրոնը:

Մեր ազգակիցներն այդ երկիր են մուտք գործել հիմնականում Իրանից, գլխավորապես՝ Նոր Զուղա քաղաքից, ուր բռնագաղթվել և բնակություն էին հաստատել Շահ Աբասի օրոք, երբ 1604 թվականին փեղահան արվեցին Տին Զուղայից և Պարսկաստանի խորքերը քշվեցին¹:

Շար շուփով նրանք սկսում են աչքի ընկնել զանազան ասպարեզներում: Սկզբնական շրջանում սկսեցին դպրոցներ կառուցել, հիմնել եկեղեցիներ, գրքեր փպագրել, ինչպես նաև թերթեր հրատարակել:

¹ Նակոբյան Թ., Երևանի պարմությունը (1500-1800 թթ.). Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971:

Ներագայում հայերը լայն մասնակցություն ունեցան Նոդկասարանի տնտեսական կյանքի շար ոլորտներում:

Նայերի մեջ եղել են նշանավոր քաղաքական ու մշակութային գործիչներ, զինվորականներ, ուվքեր, այդ երկրի իսկական, ճշմարիտ հպարակները լինելով, բնականաբար, չէին կարող անմասն մնալ նաև բրիտանական գաղութարարների դեմ հնդիկ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարից: Նայերն իրենց անուրանալի ավանդը ունեցան այդ հարցում: Մի շարք հայ զորավարներ գլխավորեցին անգլիացիների դեմ մղած հնդիկների պայքարը, ինչպես, օրինակ, Գորգին Խանը²:

Նոդկասարանի հայերը սեր էին վայելում հնդիկների շրջանում, քանի որ ազնիվ ճանապարհով էին հարստացել: Նրանք բրիտանացիների դեմ մղած պայքարի շրջանում, նույնիսկ, իրենց առևտրական նավերը հարմարեցրել են ռազմական նպատակների և պայքարին մասնակցել նավատորմի դրոշմով, անգամ որոշ հաջողություններ ունեցել: Բայց բրիտանացիները, Նոդկասարանի անսահման հարստությանը տիրանալու համար, կենտրոնացրել են ռազմական այնպիսի ուժեր, որոնց հնդիկները չեն կարողացել դիմադրել և գաղութացվել են:

Նայկական առաջին գաղութը ստեղծվեց Աքքարի մայրաքաղաք Ազրայում: Դրանից հետո հայկական համայնքներ առաջացան Նոդկասարանի տարբեր կենտրոններում՝ Մուրաթում, Լահորում, Դելիում, Նայդարաբադում, Բոմբեյում, Մադրասում, Կալկաթայում, Մաիդարադում, Չինապուրում, Դաքայում և այլ վայրերում³:

Նայերը կարողացան ուժեղ դիրք ձեռք բերել հարկապես երկու քաղաքում՝ Մադրասում և Կալկաթայում: Իսկ ամենից նշանավորը՝ իր անցյալով, եղավ Մադրասը: Նրա պարմությունը հայ ժողովրդի տարեգրության կարևոր էջերից մեկը դարձավ⁴:

² <http://www.hayzinvor.am/8253.html>

³ The Emergence of the Armenian Diaspora and Genesis of the Indo-Armenian Community by Armen Baibourtian DIASPORA STUDIES Volume 2, Number1, New Delhi, January-June 2009.

⁴ Ascending, Bilateral Relations A Critical Analysis of Interaction between Armenia and India, Armenian Review Volume 52 • Number 3-4 (Fall–Winter 2011)

1712 թ. Մադրասում կառուցվում է հայոց առաջին եկեղեցին, սակայն անգլիացիները այն քանդել են: Քաղաքի ներկայիս եկեղեցին հիմնադրվել է 1772 թվականին:

Նարավային Ննդկաստանի Մադրաս քաղաքում Նոր Ջուղայի հայերը կարողացան պահպանել իրենց ազգային ինքնությունը: 18-րդ դարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պարմության մեջ այդ գաղութն իր պարշաճ տեղն է գրավում: Նայ ժողովրդի այդ փոքրիկ հավաքածի ինքնուրույնության պահպանումը համարվում է ժողովուրդների պարմության ուշագրավ երևույթներից մեկը: Նրանք կարողացան պահպանել հայ ժողովրդի լեզուն, գիրը, գրականությունը, մշակույթը և կրոնը:

Մադրասահայերն զբաղվել են գրական, կրթական և ազգային մշակույթի այլ հարցերով: Այսպես նրանք ստեղծել էին տպարան, հրատարակել գրքեր և հենց այսպես է լույս տեսել հայ առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»⁵:

Ներգիտեր Մադրասի գաղութն աստիճանաբար սկսում է թուլանալ: Նրանց մի մասը տեղափոխվում է Ննդկաչին և Ինդոնեզիա, բնակություն հաստատում Ռանգուն (Բիրմա), Բաքավիա և Սուրաբայա (Ինդոնեզիա) քաղաքներում:

Մադրասի գաղութում 1915 թվականին ապրում էր ընդամենը 5 ընտանիք՝ 36 անձ: 1961 թվականի տվյալներով Մադրասում մնացել էր հինգ հայ: Եկեղեցին սպասարկում են միայն մի քահանա և մի ժամկոչ: Այն էլ այն բանի համար, որպեսզի չզրկվեն եկեղեցուն պարկանող ունեցվածքի եկամտից: Մադրասում, բացի կալվածքներից, եկեղեցին ունի ավելի քան 300000 հնդկական ռուփիին համարժեք դրամ: Այդ գումարը կարելի է փոխանցել Ննդկաստանի տարբեր քաղաքներ, բայց այդ ուղղությամբ ոչինչ չի ձեռնարկվում:

Նարկ է նշել, որ Ննդկաստանի օրենքով եկեղեցուն պարկանող կալվածքը և ունեցվածքը պահպանվում են այն դեպքում, եթե այն

⁵ Ascending Bilateral Relations: A Critical Analysis of Interaction between Armenia and India Armen Baibourtian pp.65-66.

գործում է: Իսկ մեկ քահանայի և ժամկոչի գոյությունը հիմք է ծառայում ասելու, որ Մադրասի հայկական եկեղեցին գործում է: Եկեղեցին գրավում է նույն թաղում, որը դեռ կրում է «Նայկական փողոց» անունը: Բացի ս. Ասրվաձաձնի եկեղեցուց, Մադրասի հայկական հիշատակարաններից առավել նշանավորներն են Պեքրոս Ոսկանի կամուրջը՝ Մայլաբուրիսում, Թովմասի մայր եկեղեցին՝ Մադրասից ոչ հեռու և Թովմաս լեռան վրա (Մադրասի մոտ) եղած հուշարձանները:

Մադրասի հայ գաղութի պատմության մեջ անմահ է մնում նաև Մամվել Մուրադի (Մուրադյանի) անունը: Նա կրթական նպատակների համար մի պարկառելի գումար է փրամադրել Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությանը՝ Եվրոպայում հայկական դպրոց հիմնելու և հայ պատանիներին կրթություն փալու նպատակով: Մխիթարյան միաբանությունն այդ գումարով 1834 թվականին մի վարժարան հիմնեց Փասպայայում (Պադուա), որը հետագայում Փարիզ փեղափոխվեց և ապա՝ Վենետիկ: Ս. Մուրադի ազգակից Էդվարդ Ռաֆայելյանը նույնպես բացեց մի վարժարան (Փարիզում): Նետագայում այդ երկու կրթական հաստատությունները միացվեցին և ստեղծվեց Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը Վենետիկում: Մադրասի հայերը Նոր Զուղայում նույնպես հիմնեցին ճեմարան, որը կրում է Ամենավրկիչ անունը:

Ննդկահայության ազգապահպան ու մրավոր մշակույթի ոստանը՝ Մադրասը, կամաց-կամաց սկսում էր իր փեղը գիջել Կալկաթային: Նորջուղայեցիները, ովքեր միշտ խրատեցին են հնդկահայության շարքերը, հայացքներն ուղղում են դեպի Կալկաթա, այսպիսով աշխարհի վիթխարի քաղաքներից մեկը նույնպես դարձնելով հնդկահայության ազգային և մրավոր կյանքի պահպանման կենտրոն:

Բենգալիայում, որի մայրաքաղաքն է ներկայումս Կալկաթան, հայերն ապրել են դեռ այդ քաղաքի հիմնադրումից առաջ: Որոշ փեղեկությունների համաձայն՝ հայերը Բենգալիայում հաստատվել

⁶ <http://www.mskh.am/am/aboutus>

են 1646⁷ թվականին: Նրանց սկզբնական գաղութը եղել է Սաիդաբադում, որը գտնվում է Կալկաթայից մոտ 200 կիլոմետր հյուսիս: Ժամանակի ընթացքում, երբ հիմնվում է Կալկաթան, հայերն աստիճանաբար վերաբնակվում են այնտեղ, և Սաիդաբադի հայ գաղութը դադարում է գոյություն ունենալուց: Կալկաթայի հայ գաղութի իսկական պատմությունը սկսվում է 1707 թվականից, այսինքն՝ քաղաքի հիմնադրումից տասնյոթ տարի անց, երբ ոչ միայն Սաիդաբադից, այլև Կալկաթայից հիսուն կիլոմետր հեռու գտնվող Չիչրայից հայերն աստիճանաբար տեղափոխվում են Կալկաթա, ուր միաժամանակ կառուցում են հայկական ս. Նազարեթ⁸ եկեղեցին: Այս քարաշեն եկեղեցին կանգուն է և այսօր: 1957 թվականին մեծ շուքով փոնվեց նրա հիմնադրման 250 ամյակը: Տոնակատարությանը ներկա էր նաև Բենգալիայի կառավարիչ, օրիորդ Փապմաջա Նյդուն:

1821 թվականին Կալկաթայում⁹ հիմնվում է առաջին ճեմարանը, որը, իդեպ, գործում է մինչ այսօր, արդեն հարյուր քառասունմեկ տարի: Ճեմարանը կրում էր «Նայոց մարդասիրական ճեմարան» անվանումը: Այն բազմաշենք կառույց է: Ինչպես հայտնի է, ճեմարանը սկզբից ի վեր ծառայել է հնդկահայերի մեծ հայոց լեզվի, գրականության և, ընդհանրապես, ազգային մշակույթի պահպանմանը: Այստեղ դասավանդել են այնպիսի նշանավոր հայ մտավորականներ, ինչպիսիք են՝ Ն. Աղանուրյանը, Ն. Ավդալյանը, Մ. Թադիսադյանը և ուրիշներ:

Նախկինում ճեմարանը ղեկավարում էր Եկեղեցական վարչությունը: Անհասկանալի հանգամանքներում հայոց սեփականություն հանդիսացող, Արևմտյան Բենգալիայի եկեղեցիները և ճեմարանը չնչին գումարներով վաճառվել են, իսկ հետագայում ճեմարանի տարածքում գտնվող որոշ շենքեր վարձակալության սկզբունքով ան-

⁷ History of the Armenians in India, By Mesrovb J. Seth, pg. 34.

⁸ Armenian Apostolic Church of St. Gregory the Illuminator Singapore, <http://armeniainsinasia.org/2010/07/03/394/>

⁹ Armenian College (Kolkata), http://www.triposo.com/poi/W__111509193

ժամկետ հանձնվել են ինչ-որ անհատների: Ս. Ջոնի կառավարման շրջանում ճեմարանը լիովին կորցրել էր հեղինակությունը:

1998 թ. Ճեմարանի անմիջական վերահսկողության պատասխանատվությունն իր վրա վերցրեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը: Ավելի ուշ, Գարեգին Բ-ի որոշմամբ, իր հակամանկավարժական գործունեության և կրթօջախի զարգացմանն ուղղակի խոչընդոտող, Եկեղեցական վարչության արենապետ Սոնյա Ջոնը հեռացվեց պաշտոնից: Շուտով պարզ դարձավ, որ Սոնյա Ջոնի օրոք կատարվել են բազմաթիվ անօրինականություններ:

Այսօր ճեմարանը գտնվում է Մայր Աթոռի խնամակալության և հոգաձության ներքո: Այդ պահից սկսվում է ճեմարանի պատմության արդի, անշեղ զարգացման շրջանը:

Այսօր, երբ ճեմարանը գտնվում է Մայր Աթոռի հովանու ներքո, փորձ է արվում նրա հեղինակության վերականգնման համար: Նորանշանակ կառավարիչ, հնդկահայ հոգևոր հովիվ Խորեն աբեղա Նովհաննիսյանը չափազանց կարևորում է կրթության որակի բարձրացումը, իսկ նման խնդիր, անշուշտ, կա:

Ոչ միայն Սաիդաբադի հայ գաղութի պատմությունն է կապված Կալկաթայի հետ, այլև՝ Չիչրայի: Մինչև այսօր այդ քաղաքում պահպանված են հայ գաղութի հուշարձանները:

Չիչրանը հայերի համար եղել է առևտրի քաղաք: Սակայն ժամանակի ընթացքում թուլացել է և կորցրել է իր դիրքը, զիջելով Կալկաթային: Այժմ այն գավառական քաղաք է, որտեղ չկա հայկական գաղութ, սակայն կա եկեղեցի և պահպանված են որոշ հնություններ: 1697 թ. Չիչրան քաղաքում հիմնադրվել է հայոց սուրբ Նովհաննես եկեղեցին¹⁰, որը համարվում է Բենգալիայի երկրորդ ամենահին քրիստոնեական տաճարը¹¹:

Կալկաթայում բնակվող հայերի ազգային եկեղեցական իրավունքները պաշտպանելու համար ստեղծվել էր Հայկական ընկերու-

¹⁰ <http://armeniansinasia.org/2010/07/03/394/>, http://armeniancollege.in/?page_id=151

¹¹ Armenian Churches of India, http://armeniancollege.in/?page_id=151

թյուն կազմակերպությունը, որը, որոշ պայմաններից ելնելով, լուծարվել էր, սակայն, ի շնորհիվ մի խումբ հայերի, երկու փարի առաջ կազմակերպությունը նորից սկսել է գործել:

Այժմ Կալկաթայում կա գործող երկու եկեղեցի՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և ս.Նազարեթ: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1910 թվականին: Այն ավելի փոքր է ս. Նազարեթ եկեղեցուց: Այս եկեղեցում արարողությունները փեղի են ունենում միայն շաբաթ օրերին¹²:

Ս. Նազարեթ եկեղեցին գոյություն ունի արդեն երկու և կես դարից ավելի: Այն գտնվում է քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկում: Եկեղեցու դռան վրա փորագրված է՝ «Նայկական եկեղեցի, 1707¹³ թիվ», որը նրա կառուցման փարեթիվն է:

Ննդկասպանի քաղաքակրթությունը աշխարհում հնագույններից է, և նրա անցյալի ժառանգությունն ու մշակութային հարստությունը միշտ եղել է հեթաբքբքության առարկա ողջ մարդկության համար: Ննդկասպանի նման երկիրը, օժտված նյութական, մշակութային և գեղարվեստական արժեք ունեցող հսկայական ժառանգությամբ, գտնվում է Նուշարձանների և անփիկ իրերի ազգային առաքելության ուշադրության կենտրոնում: Այն մեծ կարևորություն է փալիս անփիկ իրերի ճիշտ շահագործմանը:

Ննդկասպանի հայկական հուշարձանների ուսումնասիրությունների արդյունքում չափազրվել են թվով փաստ կանգուն եկեղեցիներ և ավելի քան չորս հազար հուշարձաններ:

ՆՏ Մշակույթի նախարարությունն արդեն երկու փարի շարունակ փարեկան 60 մլն. եվրո է հատկացնում արտերկրի հայկական հուշարձանները հաշվառելու և վկայագրելու համար: Այդ ծրագրի շրջանակներում նախատեսված է հրափարակել ծավալուն հարտր՝ Ննդկասպանի հայկական հուշարձանների մասին:

¹² History of the Armenians in India By Mesrovb J. Seth.

¹³ INDIA - ARMENIA RELATIONS Historical Background, <http://meaindia.nic.in/mystart.php?id=50042434>

Ննդկաստանի հայկական հուշարձաններից ամենահինը գտնվում է Ագրայի հայկական գերեզմանոցում: Դա մի խաչքար է, որը կանգուն է դեռևս 1611 թվականից: 1600-ական թվականներից մինչ օրս պահպանվել են գերեզմանաքարեր Սուրաթի գերեզմանոցում, Մադրասում և Կալկաթայի սբ. Նազարեթ եկեղեցու բակում: Ննդկաստանում գտնված խաչքարերը տարբերվում են մեր դասական խաչքարերից: Դրանք շար ավելի պարզ են և աղքատիկ:

Նայերը Ննդկաստանում ունեցել են նաև սեփական բնակելի տներ և դպրոցներ, սական դրանք չեն պահպանվել: Բարեբախտաբար, պահպանվել են գրեթե բոլոր եկեղեցիների շինարարական արձանագրությունները: Ամենահին արձանագրությունները պատկանում են 17-րդ դարին: Շար ավելի են 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի առաջին կեսի արձանագրությունները:

Ննդկաստանի հայերի առաջին սերնդի փառանաքարերն արձանագրվում էին բացառապես հայերեն: 18-րդ դարի 2-րդ կեսից և հարկապես 19-րդ դարից հետո հայերեն արձանագրությունները պակասում են: Սկսում են գերակշռել անգլերենը, պարսկերենը (քանի որ Ննդկաստանում հաստատված առաջին հայերը նորջողայեցիներ էին): Կան թիֆլիսահայերի փառանաքարեր, որոնց արձանագրությունները հայերեն ու վրացերեն են:

Ննդկաստանի ոչ բոլոր քաղաքներում են հայերը գերեզմանոց ունեցել: Եկեղեցի չունեցող վայրերի հանգուցյալներին տեղափոխել են եկեղեցի ունեցող վայրեր: Օրինակ՝ քանի որ Վարանասի և Կոչի քաղաքները եկեղեցի չեն ունեցել, այդ քաղաքների հայ համայնքը գերեզմանոց ևս չի ունեցել:

Ննդկաստանի հայկական հուշարձաններն, ընդհանուր առմամբ, լավ վիճակում են և վրանգված չեն: Ննդկաստանում, ինչպես և Իրանում, պետությունը պահպանում և նորոգում է հայկական հուշարձանները: Ագրայի և Սուրաթի գերեզմանոցները, Մադրասի եկեղեցին ու գերեզմանոցը պետության կողմից պահպանվող հուշարձան-

ների ցանկում են: Վարանգված է միայն Դելիի հայկական գերազմանոցը, որպեղ ընթանիքներ են գիշերում: Այդ խնդրով Նայասպանի դեսպանը դիմել է Ննդկասպանի մշակույթի նախարարությանը և պարասխան սրացել, որ 1 մրդ 200 մլն բնակչություն ունեցող Ննդկասպանում օրենք կա, ըստ որի՝ եթե մեկը մի քանի գիշեր, նույնիսկ առանց վրանի, քնել է ինչ-որ փեղ, ապա իրավունք է ձեռք բերում այդ հողի նկարմամբ:

19-րդ դարի մշակութային վերածնունդը խթան է դառնում հնամենի իրերի մասին առաջին օրենսդրության ընդունմանը Ննդկասպանում, որը հայտնի է նաև որպես 1810 թվականի Բենգալի փաստիկներորդ կարգավորում¹⁴: Ավելի ուշ, 1817 թվականին այդ կարգավորմանը հաջորդում է մեկ այլ օրենսդրություն, որը կոչվում էր Մադրասի¹⁵ յոթերորդ կարգավորում: Այս երկու կարգավորումները թույլ են փալիս իշխանությանը վերահսկել հասարակական կառույցների ճիշտ շահագործումը: Սակայն, այս երկու ակտերն այդքան էլ մեծ դեր չեն խաղում մասնավոր սեփականության ներքո գտնվող շինությունների համար: Ներկաբար, 1863 թվականին ընդունվում է քսաներորդ ակտը¹⁶, որը թույլ էր փալիս կառավարությանը կանխելու վնասները և պահպանելու այն շինությունները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց պարմամշակութային հնությանը կամ ճարտարապետական արժեքով: Ննդկասպանի հավաքածու գանձերի պահպանման մասին ակտը հրապարակվել է 1878 թվականին՝ (Act No. VI of 1878)¹⁷ պահպանելու և պաշտպանելու այն գանձերը, որոնք պարահարբար են գտնվել և ունեն հնագիտական կամ պարմամշակութային արժեք: Օրենքը սահմանում է նաև դրանց իրավական կարգավիճակը:

¹⁴ Project Document National Mission on Monuments and Antiquities pg 5-6.

¹⁵ Archeological Survey of India, Legislations.

¹⁶ THE RELIGIOUS ENDOWMENTS ACT, 1863 (Act XX of 1863), http://sangli.nic.in/bare_acts/C0245.HTM

¹⁷ Indian Treasure Trove Act, 1878 (ACT NO. VI OF 1878) (12th February 1878); An Act to amend the law relating to Treasure Trove.

Շրջադարձային Ննդկաստանի Ննագիտության գլխավոր փնտրեն Ջեյմս Բուրգեսի դիմումը կառավարությանը, որպեսզի այն ընդունի գրնված և ձեռք բերված հնությունների արտահանումը արգելող օրենք, անձի կամ գործակալության կողմից առանց նախօրոք հնէագիտական ուսումնասիրության, փորձագետների համաձայնության և մասնագետներին արգելի ձեռնամուխ լինելու դրանց ուսումնասիրությանը առանց կառավարության թույլտվության:

1944 թվականին բրիտանացի Մորփիներ Վոլլերին նշանակվում է Ննդկաստանի Ննագիտության գլխավոր փնտրեն: Նրա փնտրիչության ժամանակ, 1947 թվականին է ընդունվում անփիկ իրերի (արտահանման վերահսկողության) օրենքը:

Ննդկաստանի պարամշակութային ժառանգության հիմնախնդիրները բարձրացված են երկրի հիմնական օրենքի՝ Սահմանադրության մակարդակի: Մասնավորապես՝ Ննդկաստանի Սահմանադրության 49¹⁸-րդ հոդվածի համաձայն, պետությունը պարտավորվում է պաշտպանել յուրաքանչյուր հուշարձան կամ վայր կամ պարամշակութային արժեք ունեցող իր կողոպուտից, այլանդակելուց, ոչնչացումից, փեղափոխելուց, հարաժարվելուց և արտահանումից: Խորհրդարանի կողմից օրենքով ընդունվել է որպես ազգային պարամշակութային նշանակություն ունեցող:

1950 թվականի հունվարի 26-ին, Ննդկաստանի Սահմանադրության ընդունման պահից, «Ննագիտությունը» ներառվում է Ննդկաստանի Սահմանադրության յոթերորդ գլխում, որտեղ և ասվում է.¹⁹

Թիվ 1. (Միություն ցանկ), հոդված 67: Պարամշակութային հնագույն հուշարձանները և ձեռագրերը, ինչպես նաև հնագիտական վայրերը գրնվում են կառավարության օրենքի ներքո, որպես ազգային կարևորություն երկրի համար:

Թիվ 2. (Պետական ցանկ), հոդված 12: Գրադարաններ, թանգա-

¹⁸ Article 49 in The Constitution Of India 1949. 49, <http://indiankanoon.org/doc/9107/>

¹⁹ The Constitution Of India. 219. SEVENTH SCHEDULE. (Article 246). List I <http://visioniasdata.files.wordpress.com/2007/09/schedule-7-to-12-and-appendix.pdf>

րաններ և այլ նմանաբիպ հաստատություններ վերահսկվում կամ ֆինանսավորվում են պետության կողմից, իսկ պարամամշակութային հնագույն հուշարձաններն ու ձայնագրությունները բացառապես հայտարարված են ազգային նշանակություն ունեցող՝ հաստատված Խորհրդարանի օրենքի կողմից, որպես ազգային արժեք:

Թիվ 3. (Մրցակցային ցանկ), հոդված 40: Տնագիտական վայրերը և դրանց մնացորդները գտնվում են կառավարության օրենքի ներքո և հաստատված են որպես ազգային արժեք:

Այսպիսով, 1951 թվականին ուժի մեջ է մտնում հնագույն և պարամամշակութային հուշարձանների, հնագիտական վայրերի և մնացորդների (Ազգային կարևորության հայտարարագրի) մասին օրենքը՝ համաձայն Տնկատարանի Սահմանադրության:

Մշակութային ժառանգության կարևորության մի նոր դարաշրջան բացվեց, երբ 1904 թվականին ընդունվեց Անտիկ հուշարձանների պահպանման ակտը²⁰: Այս ակտը ենթադրում էր մասնավորապես այն հուշարձանների արդյունավետ պահպանում, որոնք գտնվում են անձնական կամ անհատական սեփականության ներքո: Ակտը դեռևս գործում է:

Նաջորդ Ակտը հնությունների արտահանման վերահսկման ակտն²¹ է՝ կնքված 1947 թվականին, և այդ Ակտում ներառված կանոնները փաստում են, որ՝ հնությունների արտահանումը կարգավորվում է համաձայն գլխավոր փնտրենի երաշխավորագրի, ըստ որի նրան իրավունք է վերապահվում որոշելու, թե որ օբյեկտը կամ իրն է համարվում հնություն: Տամաձայն այդ Ակտի, ընդունված որոշումը լինում է վերջնական:

1951 թվականին ընդունվել է Անտիկ և պարամամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական փեղանքների և մնացորդների մա-

²⁰ The Ancient Monument Preservation Act 1904(VII OF 1904), [AS MODIFIED UP TO THE 1ST SEPTEMBER 1949], http://asi.nic.in/pdf_data/5.pdf

²¹ The Antiquities Export Control Act, 1947 (Act No. XXXI of 1947), http://asi.nic.in/pdf_data/8.pdf

սին ակտը²²: Մինչ այդ, անտիկ և պատմամշակութային հուշարձանները, հնէաբանական տեղանքները և մնացորդները պահպանվում էին համաձայն 1904 թվականի՝ Անտիկ հուշարձանների պահպանման մասին ակտով, որոնք, այս ակտի համաձայն, վերահռչակվել էին իբրև ազգային կարևորություն ունեցող հուշարձաններ և հնէաբանական տեղանքներ: Եվս 450 հուշարձաններ և տեղանքներ, որոնք պարկանում էին (Մաս Բ.) Պեբություններին, նույնպես ավելացվել են այդ ցանկին: Այդ թվում մի քանի ազգային նշանակություն ունեցող հուշարձաններ և հնէաբանական տեղանքներ նույնպես հռչակվել են ազգային արժեքներ՝ համաձայն 1956 թվականին ընդունված, Պեբությունների վերակազմակերպման ակտի (Բաժին 126): Որպեսզի կարողանան համաձայնեցնել Ակտը Սահմանադրական դրույթների հետ և ներկայացնել ավելի լավ և արդյունավետ պահպանման միջոցներ երկրի հնէաբանական հարստության համար, 1958 թվականին ընդունվում է Անտիկ և պատմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների մասին ակտը:

Այս Ակտը ժամանակի ընթացքում ուժը կորցրեց և պատմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների, ազգային մեծ նշանակություն ունեցող օբյեկտների, փորագրությունների և քանդակների պահպանման հնէաբանական պեղումների կանոնակարգման համար: 1959 թ. հոկտեմբերի 15-ին²³ ձևավորվեցին Անտիկ և պատմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների մասին: Ակտը և կանոնները օրենքի ուժ ստացան: Այս Ակտը փոխարինեց 1951 թվականին ընդունված, Անտիկ և պատմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների մասին Ակտին:

Ներկայումս հնագիտական վայրերը և մնացորդները կարգավոր-

²² Henry Cleere: Approaches to the Archaeological Heritage pg.66-67.

²³ The ancient monuments and archaeological sites and remains rules 1959, http://asi.nic.in/pdf_data/7.pdf

վում են և՛ միության, և՛ կառավարության կողմից: Այնուամենայնիվ, դեռևս կան հազարավոր հուշարձաններ և փեղանքներ, որոնք անպաշտպան են և արհամարհված են պետության կողմից: Այդ իսկ պատճառով, հարկավոր էր կատարել այն համազգային նշանակության փեղանքների գույքագրում, որոնք պաշտպանված չէին ո՛չ կենտրոնի, ո՛չ էլ կառավարության կողմից: Ննագիտական ժառանգությունների և մնացորդների գույքագրման համար անհրաժեշտ էր ստեղծել Ազգային առաքելության բազա՝ հետագա սերունդների համար: Այդ ծրագիրն իրականացնելու համար մշակվել էր հետևյալ գործելակերպը²⁴.

- ❖ Արվեստի գործերի գույքագրումը պետք է ունենա ստանդարտ ձև, որը կիրառելի կլինի նաև հնագիտական կառույցների և անփիկ հուշարձանների մնացորդների համար:
- ❖ Մշակել միասնական միջոցներ, որոնք ուղղված կլինեն նպաստելու հնագիտական հետազոտություններին:

Այնուամենայնիվ, Անփիկ և պատմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական փեղանքների և մնացորդների մասին 1958 թվականի ակտը աջակցում էր, որպեսզի հազարավոր հուշարձաններ, որոնք անպաշտպան էին կամ գտնվում էին մասնավոր սեփականության փակ, ընդգրկվեն Ծրագրի օրակարգի մեջ: Այդ Ծրագրի նպատակն էր, որպեսզի «անփիկ»²⁵-ն իր մեջ ներառի.

I. ցանկացած մեթաղադրամներ, քանդակներ, ձեռագրեր, բնագիր, կամ արվեստի և արհեստագործական այլ աշխատանքներ, հուշարձաններ

II. որևէ հողված, արվեստի և արհեստների գործ, գրական ստեղծագործություն, կրոն, սովորություններ, բարոյական նորմեր կամ անցյալ դարերի քաղաքական նմուշներ

III. ցանկացած օբյեկտ կամ պատմամշակութային նշանակության

²⁴ National Mission on. Monuments and Antiquities. Archaeological Survey of India., pg 10.

²⁵ The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act 1958 (No 24 of 1958), http://asi.nic.in/pdf_data/6.pdf

իր, որը գոյություն է ունեցել ոչ պակաս, քան հարյուր փարի առաջ:

Անփիկ և պարամամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական փեղանքների և մնացորդների մասին 1958 թվականի ակտը չէր կարող չանդրադառնալ այդ իրերի պաշտպանությանը: Այս ակտում հստակ ամրագրված են Անփիկ և պարամամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական փեղանքների և մնացորդների պաշտպանության մասին դրույթները, որտեղ նշված է²⁶.

Բաժին 13. Եթե Կառավարությունը ընդունում է, որ պաշտպանված պարամամշակութային հուշարձանները վրանգված են՝ ոչնչացվում են, վնասվում են, ոչ ճիշտ շահագործվում կամ ենթակա են քանդման, այդ հուշարձանները կարող են գնվել, համաձայն 1894 թվականին ընդունված հողի գնման ակտի, որպես աջակցություն պարամամշակութային հուշարձանների պաշտպանությանը:

Սույն ակտը սահմանում է նաև պարամամշակութային ժառանգության պահպանմանը և վերականգնմանը աջակցող դրույթներ, որտեղ ասվում է²⁷.

Բաժին 14 (1). Կառավարությունը պահպանում և վերականգնում է յուրաքանչյուր հուշարձան, որը ձեռք է բերվել 13-րդ բաժնի դրույթի համաձայն:

Բաժին 14 (2). Երբ գլխավոր փնտրենք իր պաշտպանության փակ է վերցնում մշակութային հուշարձանների պահպանումը և վերանորոգումը, այդ պարագայում նա ստանձնում է պարտավորություն, որպեսզի ցանկացած ժամանակ նրա գործակալները կամ էլ բանվորները կարողանան վերահսկել հուշարձանները ոչնչացումից, վնասվելուց, ինչպես նաև, անհրաժեշտության դեպքում, կարարեն վերանորոգման աշխատանքներ:

²⁶ The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act 1958 (No 24 of 1958), http://asi.nic.in/pdf_data/6.pdf

²⁷ Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act, 1958, <http://www.advocatekhaj.com/library/bareacts/ancientmonuments/14.php?Title=Ancient%20Monuments%20and%20Archaeological%20Sites%20and%20Remains%20Act,%201958&STitle=Maintenance%20of%20certain%20protected%20monuments>

յեկպոների համար, չկիրառելով ընդհանուր արգելքներ նման գործունեության համար: Այն անձը, որը զբաղվում է հնամենի իրերի վաճառքով, պետք է ձեռք բերի համապատասխան արտոնագիր: Մնացած բոլոր դեպքերում վաճառքը կհամարվի անօրինական:

Այն դեպքում, եթե մասնավոր սեփականությանը պարկանող արվեստի կամ մշակութային գործ իրենից արժեք է ներկայացնում, ապա կառավարությունը իրավասու է հաստատել հուշարձանի «անսրիկ» լինելը: Այնուհետև՝ այն, պատասխանատու մարմնի կողմից, պետք է գրանցվի³⁰ գրանցամատյանում: Գրանցված հնությունների օտարումը մեկ այլ սեփականատիրոջ, նույնպես պետք է անպայման ամրագրվի գրանցման մատյանում: Այս ամենը մատնանշում է, որ պարմամշակութային գանձերի վաճառքի վրա արգելք չկա:

Եթե կառավարությունը գտնում է, որ հնության կամ մշակութային գանձերը պետք է գտնվեն հասարակական վայրերում, ապա, համաձայն Հնությունների և մշակութային գանձերի մասին ակտի, պարությունը իրավասու է սահմանել այդ գանձի արժեքի չափով՝ փոխհատուցում սեփականատիրոջը: Իր հերթին, հնություններ կամ մշակութային գանձեր ունեցող սեփականատերը կարող է բողոք ներկայացնել կառավարությանը այն մասին, որ հարկադրաբար յուրացվել է իր կողմից ձեռք բերված հնությունը կամ մշակութային գանձը: Սակայն, կա նաև բացառություն. կառավարությունը իրավունք ունի սեփականատիրոջից հարկադրաբար գնել հնություններ կամ մշակութային գանձեր, որոնք օգտագործվում են կրոնական նպատակների համար:

Ննդկաստանում պարմամշակութային հուշարձանների պաշտպանության համար գործում է փոխհատուցման սկզբունքը, որը հաստատվել է դեռևս 1958 թվականի Անսրիկ և պարմամշակութային հուշարձանների և հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների մասին ակտի 27-րդ դրույթում.

27. Ցանկացած սեփականատիրոջ կամ հողի վարձակալողի, որը

³⁰ The Antiquities and Art. Treasures Act, 1972. (Act No. 52 of 1972), http://asi.nic.in/pdf_data/8.pdf

ցանկացած գրառումից կրել է որևէ կորուստ կամ վնաս կամ ունեցել է շահույթի պակաս, կամ կապարվել են պեղումներ նրա սեփական փարածքներում, համաձայն սույն ակտի, կենտրոնական կառավարությունը նրան պետք է վճարի փոխհատուցում:

Այս պարագայում կենտրոնական կառավարությունը փոխհատուցումը իրականացնում է համաձայն Անդիկ կամ պարմամշակութային հուշարձանների, հնէաբանական տեղանքների կամ մնացորդների մասին ակտի, շուկայական արժեքի չափով:

Նդկասարանի Ազգային առաքելության կողմից պարմամշակութային հուշարձաններին և հնություններին հինգ տարիների ընթացքում (2005-ից 2010 թթ.) հարկացված ընդհանուր բյուջեն կազմել է 90 ռուփի (կրոր)³¹: Առաջին երկու տարիների (2005-ից 2010 թթ.) ծախսերը կարգավորել է Նդկասարանի Մշակույթի նախարարությունը³²: Տասնմեկերորդ աշխարանքային գործընթացի (2007-2008 մինչև 2009-2010 թթ.) ֆինանսավորման պահանջները նախագծվել են աշխարանքի վերջնական արբերակից հետո: Սակայն այս աշխարանքների ընդհանուր ծախսերի համար նախատեսված առաքելությունը պարբերական բնույթ չի կրում:

Նդկասարանը հանդիսանում է պետությունների միջազգային հասարակության պարվավոր անդամ³³: Միության կառավարման ուսումնասիրության առարկաներն են արտաքին գործերը, ՄԱԿ-ը, մասնակցությունը միջազգային համաժողովներին, ընկերությունների և այլ մարմինների և այնպեղ ընդունված որոշումների իրականացումը, պարբերազմը և խաղաղությունը, հանձնումը և միջազգային հարաբերություններին առնչվող այլ հարցեր:

Նդկասարանի Սահմանադրության 51-րդ հոդվածը պարպադրում է պետությանը խրախուսել հարգանք միջազգային օրենքի և համա-

³¹ Crore is a unit in the South Asian numbering system equal to 10 million. It is widely used in India, Sri Lanka, Nepal, and Pakistan.

³² Ministry of Culture, Government of India, <http://indiaculture.nic.in/indiaculture/cultural-agreement.asp>

³³ Heritage Management: Law & the Role of Public Interest Litigation.

ներքո գրնվող ազգային կարևորություն ունեցող պարամամշակութային յուրաքանչյուր հուշարձան կամ տեղանք կամ առարկա աղտոտումից, քանդելուց, տեղափոխելուց և արտահանումից:

Կառավարության կողմից հաստատված օրենքի ներքո գրնվող ազգային կարևորություն ունեցող Անտիկ և պարամամշակութային հուշարձանների, գրությունների, հնէաբանական տեղանքների և մնացորդների մասին ակտը ժառանգության մասին օրենքի մաս է կազմում:

Ցանկացած քաղաքացու պարտականությունն է գնահատել և պահպանել երկրի հարուստ մշակութային ժառանգությունը, ինչպես նաև պահպանել հասարակական սեփականությունը:

Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառում Ննդկաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝³⁵

I. ապահովում է հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառում պետական քաղաքականության իրականացումը.

II. հաստատում է հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառի հանրապետական և մարզային պետական ծրագրերը.

III. ապահովում է հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառի ֆինանսավորումը Ննդկաստանի մշակութային նախարարության կողմից.

IV. հաստատում է անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակները, դրանց հաշվառման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, վերականգնման և օգտագործման կարգը.

V. ստեղծում է պարամամշակութային ու բնապարմական արգելոցներ և հաստատում դրանց կանոնադրությունները.

VI. թույլտվություն է տալիս հանրապետական նշանակության

³⁵ The Archaeological Survey of India, under the Ministry of Culture
http://asi.nic.in/asi_legislations.asp

հուշարձանները փեղափոխելու և փոփոխելու համար.

VII. իրականացնում է օրենսդրությամբ նախատեսված այլ լիազորություններ:

1995 թվականին Նայասարանի և Նոդկասարանի կառավարությունների միջև կնքվել է եկկողմանի համաձայնագիր³⁶, որը վերաբերվում է մշակույթին, արվեստին, կրթությանը, զբոսաշրջությանը, սպորտին և ԶԼՄ-ներին:

Սույն համաձայնագիրը հասարարում է այս երկու պետությունների ցանկությունը՝ զարգացնելու և ամրապնդելու այդ երկրների միջև եղած բարեկամական հարաբերությունները, ինչպես նաև բարելավելու համագործակցությունը այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են՝ մշակույթը, արվեստը, կրթությունը, զբոսաշրջությունը, սպորտը և ԶԼՄ-ները³⁷:

Այս համաձայնագիրն իր մեջ ներառում է հետևյալ հոդվածները.

Նոդված 1. Բարելավել և ամրապնդել համագործակցությունը մշակույթի, կրթության և արվեստի բնագավառներում:

Նոդված 2. Երկու պետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ իրագործել մշակույթին վերաբերող երկկողմանի փոխանակումներ, խթանել համագործակցությունը և աջակցել երկու կողմերի գիտահետազոտական ինստիտուցիոնալ հարաբերությունների, կրթական, գիտական և մշակութային զարգացմանը:

Նոդված 3. Յուրաքանչյուր կողմ կստանա այնքանով, որքանով համաձայնագրի մյուս կողմը կառաջարկի այնպիսի աղբյուրներ և պահանջներ, որոնք թույլ կտան համաքաղաքացիներին ստանալու ուսում, վերապատրաստում, կատարել գիտահետազոտական և մասնագիտական աշխատանք հետևյալ ոլորտներում՝ կրթական, մշա-

³⁶ Agreement between the Government of the Republic of India and the Government of Armenia on Cooperation. <http://meaindia.nic.in/mystart.php?id=50042434>

³⁷ Agreement between the Government of the Republic of India and the Government of Armenia on Cooperation. <http://meaindia.nic.in/mystart.php?id=50042434>

կութային, գիտական, արհեստագիտական և այլ ոլորտներում:

Նոդված 4. Յուրաքանչյուր կողմ, համաձայն իր երկրի օրենքի դրույթների, կապահովի երկրորդ կողմի քաղաքացիներին օգտվելու գրադարաններից, թանգարաններից, պատկերասրահներից, արխիվներից և մշակութային այլ հաստատություններից, համաձայն այս համաձայնագրի կարարել գիտական աշխատանք, ուսումնասիրություն և հետազոտություն:

Նոդված 5. Կողմերը կքննարկեն մշակութային հաստատությունների ստեղծման հարցը իրենց երկրներում, ելնելով յուրաքանչյուր երկրի օրենքի գերակայությունից, այս համաձայնագրի նպատակները իրագործելու համար:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Նոդկաստանում հայկական պատմամշակութային ժառանգությունը կազմում է այդ երկրի հարուստ պատմամշակութային ժառանգության իրավական ակտերի բաղկացուցիչ մաս: Այն իր հերթին մանրամասն ենթարկվում է իրավական կարգավորման: Ինչպես արդեն նշել ենք, Նոդկաստանն ունի բավականին լավ ձևավորված օրենսդրական դաշտ, որը աչքի է ընկնում պատմամշակութային ժառանգությանը վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ: Այն բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում հայկական պատմամշակութային ժառանգության պահպանության և պաշտպանության համար, ինչպես նաև՝ այդ ժառանգությունը իրավական առումով համակցված է Նոդկաստանի Նանրապետությանը: Այս համակցությունն արտահայտվում է պատմամշակութային ժառանգության ներմուծման և արտահանման, ինչպես նաև դրանց նկատմամբ սեփականության իրավունք ստանձնելու հետ կապված օրենսդրական կարգավորումներում:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Պատրամաշակութային ժառանգությունը հանդիսանում է մարդկային քաղաքակրթության, ժողովուրդների, մշակույթների և ավանդույթների էվոլյուցիայի վկայությունը, որը թույլ է տալիս միաձուլել նրան ցանկացած մարդու: Պատրամական և մշակութային ժառանգությունը կարևոր գործոն է հատկապես մշակութային ինքնության պահպանման համար: Մշակութային ժառանգության կարգավիճակի առանձնահատկությունը արտահայտվում է նաև այն բանով, որ «պատրամաշակութային արժեքները», անկախ դրանց կարեգործիացից, գրնվում են պետության փարածքում և նրա իրավասության ներքո: Նամաշխարհային հանրությանը ինքագրվելու համար անհրաժեշտ է պահպանել ազգային մշակույթը՝ սեփական գիտական, քաղաքական ջանքերով: Ժամանակակից միջազգային իրավունքի մեջ գոյություն ունեն համընդհանուր և փարածաշրջանային բնույթի մոտ 100 միջազգային իրավական ակտեր, որոնք կարգավորում են սուբյեկտների հարաբերությունները մշակութային ժառանգության օբյեկտների պահպանման, բացահայտման և պաշտպանության ոլորտում: Այսօր մշակութային արժեքների իրավական պաշտպանությունը կարևոր բնույթ է կրում ողջ աշխարհում:

Նաշվի առնելով, այն փաստը, որ ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հայկական մշակութային ժառանգության մի մեծ մաս գրնվում է Նայաստրանի ժամանակակից սահմաններից դուրս, հայկական կողմը պետք է լրջորեն մտախոզվի իր ժառանգությունը պաշտպանելու և պահպանելու համար: Վերջերս ԵԽ Մշակույթի, գիտության և կրթության հանձնաժողովի նիստի ժամանակ մտախոզություն հայտնվեց Նայաստրանի Նանրապետության սահմաններից դուրս գրնվող հայկական մշակութային արժեքների վիճակի վերաբերյալ, մասնավորապես նշվեց Թուրքիայում և Ադրբեջանում գրնվող մշակութային

ժառանգության հուշարձանները, որոնք կամ արդեն ավերված են, կամ էլ անհապաղ վերանորոգման կարիք ունեն: Սակայն հայկական մշակութային հուշարձաններ կան նաև Արևմտյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Նիդերլանդներում, Իսրայելում, Մերձավոր Արևելքում, ինչն ավելի է բարդացնում մշակութային ժառանգության պահպանության սահմանները: Դրանց պահպանումը, օգտագործումը և զարգացումը անհնարին է առանց պարզաճ իրավական կարգավորման: Մշակութային արժեքները ձևավորել են և շարունակում են ձևավորել հսկայական նորմատիվ-իրավական բազա: Նայաստանը հարուստ է մշակութային արժեքներով, և դրանք հուսալի պաշտպանության կարիք ունեն: Այս աշխարհում և նախորդ երկու աշխարհներում ուսումնասիրվեցին ինչպես մշակութային ժառանգության պաշտպանության միջազգային համակարգը, այնպես էլ Իսրայի, Ֆրանսիայի, Կիպրոսի, Ավստրիայի, Պորտուգալիայի, Նուսաստանի, Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Վրաստանի, Իսրայելի, Թուրքիայի և Նիդերլանդների մշակութային բնագավառի իրավական կարգավորման դաշտը, մշակութային ժառանգության պահպանությանն ուղղված գործունեության օրենսդրությունը: Միջազգային իրավունքում պաշտպանության օբյեկտ են հանդիսանում բոլոր մշակութային արժեքները՝ այս բառի ամենալայն իմաստով: Ելնելով միջազգային իրավական պարտավորությունների հարաբերականության սկզբունքից՝ գոյություն ունեցող միջազգային իրավական ակտերում չեն տրվում գործածվող հասկացությունների ունիվերսալ սահմանումները: Գործնականում յուրաքանչյուր իրավական ակտ պարունակում է իր սահմանումները, որոնք կիրառվում են այս կամ այն Կոնվենցիայի, Առաջարկությունների շրջանակներում՝ ելնելով կոնկրետ նպատակներից և խնդիրներից: Դիտարկելով մշակութային արժեքների պաշտպանության ազգային և միջազգային համակարգերը որպես նորմերի հարաբերականորեն ամբողջական համակցություն՝ պետք է նկատենք, որ խոսքը միևնույն օբյեկտների մասին է, սակայն տարբեր տեսանկյուններից: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կիզակետում գտնվում է մարդկային

ընդհանուր ժառանգության ըմբռնումը, իսկ երկրորդ դեպքում, ազգային իրավունքի փեսանկյունից՝ ժողովուրդների մշակութային ժառանգությունը: Սակայն բոլոր միջազգային իրավական աղբյուրները բխում են պետությունների ինքնիշխանության սկզբունքից: Դրանք բոլորն այս կամ այն կերպ վերաբերում են պետության այն չափանիշների իրավասությանը, որոնցով նա իր փարածքում գրավող մշակութային արժեքները դասում է մարդկության մշակութային ժառանգության շարքին: Մինևույն ժամանակ կարևոր նշանակություն է փրվում մշակութային արժեքների պահպանության գծով միջազգային համագործակցությանը, որը անհրաժեշտ է պետությունների փորձի փոխանակման, մշակութային արժեքների ոչնչացման կանխարգելման և բռնագրավման դեմ պայքարի համար:

Ուսումնասիրելով եվրոպական մի շարք երկրների օրենսդրություններ, կարելի է ընդգծել, որ «պարմամշակութային հուշարձան» հասկացությունն ունի երկու մոտեցում. մի դեպքում, օրինակ՝ Իտալիայում, պարմամշակութային հուշարձան ճանաչելու համար բավական է հատուկ պարմական, գիտական, մշակութային որակների առկայությունը, որոնք թույլ են տալիս դիտարկել այն որպես ժառանգության հատուկ մաս, իսկ, օրինակ, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում պարմամշակութային հուշարձան հասկացությունը չունի հատուկ պաշտպանության իմաստ, և, մինչև փոքր չափով պահպանվող օբյեկտները ցանկի մեջ ընդգրկելը, չի ենթադրում դրանց վրա հատուկ պետական պաշտպանության փարածում: Բացի ներպետական օրենսդրությունից, եվրոպական երկրներում, պարմամշակութային ժառանգության պաշտպանությունը կարգավորելու նպատակով ԵՄ ձևավորվել է համապարասխան օրենսդրական բազա, որի հետևանքով ԵՄ փարածքից արժեքների արտահանման, անօրինական դուրս բերված և այլ նմանափայ հարցերը կարգավորվում են մինևույն իրավական ռեժիմով: Սա նշանակում է, որ նաև հայկական պարմամշակութային ժառանգության պաշտպանությանն առնչվող վերը նշված հարցերի կարգավորման հետ կապված գործում են նույն օրենսդրական կարգավորումները: Պետք է նաև նշել, որ վերը նշված

բոլոր եվրոպական երկրներում հայկական պարամամշակութային ժառանգության վերաբերյալ հարուկ իրավական ռեժիմ գոյություն չունի, և դրանց վրա փարածվում է փվյալ երկրում պարամամշակութային ժառանգության վերաբերյալ ընդհանուր իրավական ռեժիմը: Նշենք նաև, որ եվրոպական երկրներում հայկական պարամամշակութային ժառանգության պաշտպանության համար առկա է բավականին բարենպաստ օրենսդրական միջավայր, որը միտված է կանխելու հայկական պարամամշակութային ժառանգության դեմ իրականացվող ապօրինի ուրնձգությունները: Եվրոպական երկրներում առանձնահարուկ է նաև պարամամշակութային արժեքները քանդելու, ոչնչացնելու, վնասելու կանոնները խախտելու համար առաջացող պարասխանարվությունը, և այդ ռեժիմը նույնպես փարածվում է հայկական պարամամշակութային հուշարձանների վրա:

Այլ իրավիճակ է Ռուսաստանում, ՌԲկրախինայում, Վրաստանում և Մոլդովայում: Այնպեղ առկա է պարամամշակութային ժառանգության ոլորտը կանոնակարգող ինքնարիպ օրենսդրական դաշտ: Օրինակ, Մոլդովայում պարամամշակութային ժառանգության պաշտպանության օրենսդրական ոլորտը դեռ գրնվում է կայացման փուլում, և դրան վերաբերող մանրակրկիպ իրավական կարգավորումների բացակայությունը հայկական պարամամշակութային ժառանգության պաշտպանությունը դարձնում է ավելի խոցելի: Ուկրախինայում հայ մշակույթի հուշարձանների, հարկապես միջնադարյան պաշտամունքի կառույցների պահպանության հարցը խիստ հրապաս է, քանի որ ոչ բոլոր հուշարձաններն են հաշվառված Նանրապեղական կոմիտեում, իսկ եթե հաշվառված են, ապա, միևնույն է, բավարար պատշաճ չեն պահպանվում և պաշտպանվում: Ուկրախինայի և Ռուսաստանի օրենսդրությունը կարելի է բնորոշել այդ ոլորտում բավականին զարգացած, սակայն, դրա հետ մեկտեղ, իրավական ակտերը իրականում հաճախ կրում են դեկլարատիվ բնույթ, որը պայմանավորված է մշակույթի բնագավառի անբավարար և նպարակառողված ֆինանսավորման բացակայությամբ:

Սակայն այսպեղ նունպես չի գործում առանձին իրավական ռեժիմ

հայկական պարամաշակութային ժառանգության վերաբերյալ: Այդ երկրներում առկա հայկական պարամաշակութային ժառանգության պաշտպանությանն առնչվող հարցերի կարգավորման հետ կապված, գործում են այդ երկրների օրենսդրական կարգավորումները:

Ներաբրթրական է նաև այն, որ հեռավոր Ննդկաստանում էլ գոյություն ունի թե՛ հայկական համայնք, թե՛ հայկական պարամաշակութային ժառանգություն, սակայն այսօր Ննդկաստանում պահպանվել են ընդամենը մի քանի եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ, ապրում են մոտ երկու հարյուր հայեր, բայց հայ ժողովրդի ժառանգությունը դեռ կենդանի է և ուժեղ:

Նարկ է նշել, որ Ննդկաստանի օրենքով եկեղեցուն պարկանող կալվածքը և ունեցվածքը պահպանվում են այն դեպքում, եթե այն գործում է: Իսկ մեկ քահանայի և ժամկոչի գոյությունը հիմք է ծառայում ասելու, որ Ննդկաստանի հայկական եկեղեցիները գործում են:

Ննդկաստանում հայկական պարամաշակութային ժառանգությունը կազմում է այդ երկրի հարուստ պարամաշակութային ժառանգության իրավական ակտերի բաղկացուցիչ մաս: Այն իր հերթին մանրամասն ենթարկվում է իրավական կարգավորման: Ինչպես արդեն նշել ենք, Ննդկաստանն ունի բավականին լավ ձևավորված օրենսդրական դաշը, որը աչքի է ընկնում պարամաշակութային ժառանգությանը վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ: Այն բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում հայկական պարամաշակութային ժառանգության պահպանության և պաշտպանության համար, ինչպես նաև՝ այդ ժառանգությունն իրավական առումով համակցված է Ննդկաստանի Հանրապետության հետ:

Սակայն այլ հարց է Մերձավոր Արևելքում գրնվող հայկական պարամաշակութային հուշարձանների կարգավիճակը, քանի որ, օրինակ, թե Իսրայելում և թե Թուրքիայում հայ համայնքը ինքն էլ ունի քաղաքական գոյության յուրահատուկ փորձ: Այս երկրներում հարցը ոչ միայն հայկական մշակութային արժեքների պահպանման մասին է, այլև քրիստոնեական աշխարհի մշակութային ժառանգության պահպանման, ինչպես նաև՝ քրիստոնյանների կարգավիճակի

և հեքազա գոյարևման մասին: Իսրայելի փարածքում գրնվող քրիստոնեական սրբավայրերի խնդիրները մինչ այժմ կարգավորված չեն, իսկ Երուսաղեմի հայկական թաղամասի կարգավիճակի հարցը բարդ միջազգային բանակցությունների առարկա է; Նայ համայնքի պատմությունը այսպեղ սկսվում է դեռևս 4-րդ դարից, երբ Պաղեստին եկան առաջին հայ վանականները: Եվ պատմության ողջ ընթացքում բազմաթիվ անգամ երուսաղեմյան հայերը փոխեցին իրենց հպարակությունը: Նոգևորականության գերիշխանությունը իսրայելական և պաղեստինյան հայերի կյանքում և համայնքի եկեղեցական բնույթի պահպանումը թույլ են տվել հայ համայնքին գոյարևել մինչև մեր օրերը: Այսօր Իսրայելում ապրում են մոտ 15000 հայեր, և հայկական համայնքի սիրտը Երուսաղեմի հայկական թաղամասն է, որը գրնվում է քրիստոնեական թաղամասից առանձին, իսկ Նայոց պատրիարքությունը մնում է անկախ: Այսօր Նայոց պատրիարքության իրավասության տակ են գրնվում բազմաթիվ հայկական վանքեր և եկեղեցիներ, ինչպես նաև այն ունի սեփականության իրավունք երկրի հիմնական Սրբությունների մի հարվածի նկատմամբ, այդ թվում՝ Բեթղեհեմի Ծննդյան վանքի, Երուսաղեմի Նարության տաճարի և այլն: Իսրայելը նույնպես, անհանգստացած լինելով իր պատմամշակութային ժառանգության պաշտպանությամբ, սպեղծել է օրենսդրական բազա այդ խնդիրները կարգավորելու համար: Մակայն, օրենքներում անտեսվել են սրբազան վայրերի կարգավիճակներին և դրանց կառավարմանը վերաբերող բոլոր կարևորագույն հարցերը, նաև չի հստակեցվել այն իրավիճակը, երբ երկու կրոններ կարող են միաժամանակ հավակնել միևնույն սրբազան վայրերին, որը բավականին խոցելի հարց է: Իսրայելը ոչ միայն օրենսդրորեն է պաշտպանում իր երկրում գործող ճանաչված քրիստոնեական կրոնները, այլ նաև իրականացնում է ֆինանսական աջակցություն, սակայն քրիստոնյաների, ինչպես նաև հայերի դրությունը միանշանակ չէ: Զրիստոնյաները պարկանում են մի խմբի, որը կարող է ենթարկվել հեքապնդումների: Սա Իսրայելում վերաբերվում է թե քրիստոնեական, թե հայկական մշակութային ժառանգությանը: Նակա-

քրիստոնեական ակցիաների մեծամասնությունը կապարվում է իշխանությունների լուռ համաձայնությամբ, կամ, նույնիսկ, ուղղակի մասնակցությամբ: Բացի վերոնշվածից, կա ևս մեկ սպառնալիք հայկական մշակութային ժառանգության համար: Խոսքը հայկական այն կրոնական սրբությունների մասին է, որոնք գտնվում են վիճելի տարածքներում, որոնք այժմ վերահսկվում են Իսրայելի կողմից, սակայն՝ ոչ հստակորեն: Դա մասնավորապես վերաբերվում է Երուսաղեմի կարգավիճակին, որը մինչ օրս միջազգային իրավունքի ամենաբարդ հարցերից մեկն է: Քաղաքի կարգավիճակի հարցի չկարգավորված լինելու և արաբա-իսրայելական հակամարտության պարճառով հայ համայնքը և հայկական պարամամշակութային ժառանգությունը հայտնվել են ոչ բարենպաստ դրության մեջ, քանի որ Նայոց պարբիարքության հողերն առավել գայթակղում են Իսրայելին: Ներկաբար, հայ համայնքի համար ձեռնարկ է հակամարտության վերջնական խաղաղ լուծումը և Երուսաղեմին միջազգային կարգավիճակ շնորհելը, ինչի հերևանքով կվերանա հայ համայնքին պատկանող վանքերը և հողերը կորցնելու վտանգը, որոնք հանդիսանում են հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային անբաժանելի ժառանգությունը:

Նայկական հուշարձանների պահպանության խնդիրը գրեթե միօրինակաբար վաղ վիճակում է նաև Թուրքիայում: Սկսած հայկական ցեղասպանությունից և մինչ այսօր Թուրքիայում ապրող հայերի պարամամշակութային ժառանգությունը շարունակվում է ոչնչացվել: Մինչդեռ վերջին մի քանի տարում Թուրքիայի իշխանությունները ձեռնպահ են մնում հայկական հուշարձանների ոչնչացման գործում: Գրեթե հարյուր տարի է, բայց ոչ մի հուշարձան (բացառությամբ մեկ կամ երկուսի) չի արժանացել վերահսկման, պահպանման և վերականգնման միջոցների: Այս երկրում հիմնականում ոչնչացվում են հայկական այն շինությունները, որոնք սեփականաշնորհված են: Մակայն ցավալի է այն, որ Արևմտյան Նայաստանում հայկական բոլոր հուշարձանները սեփականաշնորհված են, և պետությունը կարող է պարճառաբանել, որ ինքն իրավասու չէ միջամտելու ոչնչացմանը: Թուրքիայի Նանրապետության, որպես միջազգային իրավունքի

սուբյեկտի ճանաչումը բխում է Լոզանի (24 հուլիսի, 1923թ.) պայմանագրից՝ մաս 1-ին, հոդված 1-ին: Նույն պայմանագրի 1-ին մասի 3-րդ բաժինը (հոդվածներ 37-44) ամբողջովին նվիրված է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես՝ հայերի պաշտպանությանը, նրանց ինքնության ու ժառանգության պահպանմանը: Սակայն, չկարարելով իր սրանձնած պարավորությունները, Թուրքիան հարցականի փակ է դնում Լոզանի ողջ պայմանագրի վավերականությունը: Այսինքն, թուրքական իշխանությունների կողմից հայկական հուշարձանների նպատակային ավիրումը սոսկ բարոյականության հարց չէ, այլ միջազգային հանձնառությունների կոպիտ խախտում: Թուրքիայի քաղաքականությունը փոքրամասնության, մասնավորապես, հայկական մշակութային ժառանգության առնչությամբ կրում է խտրական բնույթ:

Իր գործողություններով Թուրքիան խախտել է 1982 թվականին իր ընդունած Սահմանադրության 63-րդ հոդվածը, որով սահմանվում են պետության պարասխանաբարվությունը պարմական, մշակութային և բնության ժառանգության պահպանության համար և այդ նպատակով ձեռնարկվող միջոցառումները: Այդ գործողությունները նաև չեն համապատասխանում Թուրքիայի քրեական օրենսգրքին: Նայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ուղղված Թուրքիայի քաղաքականությունը մշակութային արժեքների պահպանությունը երաշխավորող միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմերի խախտում է: Այս բոլոր փվյալները մեկ անգամ ևս կարևորում են Նաստրանի Նանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայկական մշակութային ժառանգության պահպանման ուղղությամբ անհապաղ միջազգային համագործակցությունը և միջազգային պայմանագրերի և ծրագրերի միջոցով հայկական պարմամշակութային ժառանգության պահպանումը և պաշտպանությունը:

Summary

The cultural heritage reflects the life of the community, its history and its identity. Its preservation helps to rebuild broken communities, re-establish their identities, and link their past with their present and future. For this aim the research focuses on the survey of the relevant legal structure of such countries as India, Israel and Turkey. The great attention was paid towards the survey of the legal status of Armenian cultural heritages abroad. Throughout the paper we will explore issues such as current threats to cultural heritage, the roles of public opinion and tourism in the protection and interpretation of cultural heritage, impacts of development, questions of authenticity and identity, international law, ethics, and emerging and non-traditional areas of the field. We will look at modern threats to cultural heritage—such as armed conflict, environmental degradation, uncontrolled development, and illicit trade—and will engage in current debates about ownership, responsibility, authenticity, and definitions of heritage.

Анотация

Культурное наследие отражает жизнь общества, его историю и его идентичность. Сохранение культурного наследия помогает восстановить не только разрушенные общины, но также восстановить их идентичность и связать прошлое с настоящим и будущим. Данное исследование посвящено анализу изучению соответствующей правового режима и структуры в таких странах, как Индия, Израиль и Турция. Большое внимание было уделено правовому статусу армянского культурного наследия за рубежом. На протяжении всего исследования были рассмотрены такие вопросы, как: существующие угрозы для сохранения армянского культурного наследия, роль общественного мнения и туризма в вопросах об охране и интерпретации культурного наследия, последствия развития, вопросы о достоверности и о самобытности, этика, международное право. В данном исследовании были также рассмотрены вопросы касающиеся формированию понятий наследия, угрозе культурного наследия, такие как вооруженные конфликты, ухудшение и изменение окружающей среды, бесконтрольное развитие и незаконная торговля, вопросы о собственности, ответственности. Соответствующие законы достаточно жесткие, и следовательно свобода действий касающихся использования и права собственности в отношении культурного наследия ограничены.

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

1. Protecting the Cultural Heritage by Sachindra Biswas and Sachindra Sekhar Biswas (Feb 1, 1999)
2. The Cultural Heritage of India: The Early Phases by Sarvepalli Radhakrishnan, Nalinaksha Dutt (Editor), Suniti Kumar Chatterji (Editor), Nirmal Kumar Bose (Editor), A.D. Pusalker (Editor); Publication date: 1/1/1937
3. Cultural Heritage of India (6 volumes); Vedanta Press (RK Institute of Culture) (October 30, 2002)
4. Facilitating Access to Indian Cultural Heritage: Copyright, Permission Rights and Ownership Issues vis-à-vis IGNCA Collections Ramesh C. Gaur (Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA), India) 2010. 17 pages.
5. Cultural heritage of India with emphasis on 20th, Tamil (2004) PDF/Adobe Acrobat
6. Digitization and Digital Preservation of Indian Cultural Heritage Indian Heritage Multimedia Digital Library Initiatives at IGNCA, New Delhi Multimedia Delhi Dr. Ramesh C Gaur PGDCA, MLISc, Ph.D. Fulbright Scholar (Virginia Tech, USA)
7. First Nations Cultural Heritage and Law Case Studies, Voices, and Perspectives Edited by Catherine Bell and Val Napoleon; 2008
8. Armenian Review Volume 52 • Number 3-4 (Fall–Winter 2011) Armen Baibourtian The Emergence of the Armenian Diaspora and Genesis of the Indo-Armenian Community by Armen Baibourtian DIASPORA STUDIES Volume 2, Number1, New Delhi, January-June 2009
9. PROJECT DOCUMENT National Mission on Monuments and Antiquities Archaeological Survey of India
10. Archaeological Survey of India, Government of India Site Designed & Maintained by India Gandhi National Center for the Arts Copyright © 2011
11. Նակոբյան Թ., Երևանի պարմությունը (1500-1800 թթ.). - Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971:

12. History of the Armenians in India By Mesrobian J. Seth
13. National Mission for Monument and Antiquities. October 5-6, 2010
14. Henry Cleere: Approaches to the Archaeological Heritage pg.66-67
15. Ministry of Culture, Government of India
16. Կոստանդնուպոլսի Նայոց պատրիարքություն
17. United nations world heritage committee
18. The violations of the Treaty of Lausanne by the Turkish Republic 1923 to 1999;
19. The Genocide Against The Armenians 1915-1923 And The Relevance Of The 1948 Genocide Convention, by Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., http://www.mfa.am/u_files/file/ARMENIANGENOCIDEBOOK.pdf
20. Neglecting Armenian Monuments, Turkey Violates Lausanne Treaty. „Armenian Forum“, 17 August 2000, Internet source:
21. ARMENIAN CULTURAL HERITAGE DEMOLITION, BY TURKEY (During 1915 to 2009) Van city located east of Van lake, constructed on 9th century B.C.
22. Parliamentary Assembly Assemblée parlementaire Doc. 11511 25 January 2008 The present state of Armenian cultural treasures in Turkey
23. ARMENIANS IN TURKEY TODAY Dr. Tessa Hofmann A CRITICAL ASSESSMENT OF THE SITUATION OF THE ARMENIAN MINORITY IN THE TURKISH REPUBLIC
24. THE MODEL OF TURKEY IN LEGAL PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE Sevil YILDIZ Selcuk University, Faculty of Communication, 42075, Konya, Turkey
25. Statistical Abstract of Israel, 2009, CBS
26. Христианские общины Израиля. И.Эльдар
27. Dan Izenberg. Founding father. The Jerusalem Post (22.09.2008)..
28. Hintlian, K., History of the Armenians in the Holy Land. Jerusalem: St. James, 1976.
29. Myers, N., „Ultimate Survivors: Jerusalem’s Armenian Community.” The World & I (August 1997): 232-241.
30. Jewish Virtual Library - Christian Communities in Israel
31. Исраэль Шамир: Плюнуть на крест иудеи-ортодоксы считают своим религиозным долгом.

32. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта, Гаага, 14 мая 1954 года, United Nations, Treaty Series, vol. 249, pp. 240-365.
33. Следующие доклады Генерального директора ЮНЕСКО по вопросу об Иерусалиме и осуществлении резолюций Генеральной конференции: 21С/7; 22С/90; 23С/15; 24С/15; 25С/14; 26С/14.
34. Информация о проектах ЮНЕСКО содержится в докладах Генерального директора двадцать седьмой и двадцать восьмой сессиям Генеральной конференции (27С/19 и Add.; и 28С/19).
35. R. Hovhannisian . The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East - The Middle East Journal. Vol. 25, 1974, N1, p. 19-20.
36. D. Tsimhoni. Указ. соч., с. 354.
37. V. Azarya. Указ. соч., с. 124.

Նորմատիվ իրավական և այլ ակտեր

1. THE ANCIENT MONUMENTS PRESERVATION ACT 1904; (VII OF 1904)
2. The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act 1958 (ACT No. 24 of 1958)
3. THE CONSTITUTION OF INDIA; November, 1949
4. HERITAGE MANAGEMENT: LAW & THE ROLE OF PUBLIC INTEREST LITIGATION Mrs. Sri Vidhya Jayakumar Associate Professor VPM'S TMC Law College, Thane
5. THE RELIGIOUS ENDOWMENTS ACT, 1863(Act XX of 1863)
6. Indian Treasure Trove Act, 1878(ACT NO. VI OF 18781) (12th February 1878) ; An Act to amend the law relating to Treasure Trove
7. Article 49 in The Constitution Of India 1949. 49.
8. The Ancient Monument Preservation Act 1904 (VII OF 1904) [AS MODIFIED UP TO THE 1ST SEPTEMBER 1949]
9. The Antiquities Export Control Act, 1947 (Act No. XXXI of 1947)
10. The Antiquities and Art Treasures Act 1972 (No. 52 of 1972)
11. The Antiquities and Art Treasure Rules 1973
12. Heritage Management: Law & the Role of Public Interest Litigation
13. Agreement between the Government of the Republic of India and the Government of Armenia on Cooperation.
14. Parliamentary Assembly, The present state of Armenian cultural treasures in Turkey, Doc. 11511 25 January 2008
15. Lausanne Treaty . (Articles 14 and 37-44),
16. Article 39/4 of the Treaty of Lausanne;
17. Article 40 of the Treaty of Lausanne
18. Article 42 of the Treaty of Lausanne;
1. ARTICLE 42 Treaty of Lausanne,
2. ARTICLE 14; The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924),
19. ARTICLE 13; The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924),

20. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969
21. Listing and Registration, Article 7.-Law No. 2863 of July 21, 1983 on Conservation of Cultural and Natural Property
22. 63rd. Article of 1982 Constitution
23. The Law of the Protection of Cultural and Natural Heritage
24. Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property,
25. The Law of Preservation of Cultural and Natural Properties (no: 2863) Act no: 5226 in 2004
26. Article 12, Contribution Fund for the Repair of Immovable Cultural Property to be Conserved
27. Article 13 Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property
28. Article 42 Law No. 2863 on Conservation of Cultural and Natural Property
29. Декларация Независимости Израиля – статья из Электронной еврейской энциклопедии
30. Israel Country Report. Freedom House (2007).
31. Указ короля в Совете 1922 года
32. Закон о переходном периоде 1949 года (ивр.).
33. Постановление о системе власти и судебной власти 1948 года (ивр.).
34. Право (ивр.).– Израиль: Издательство Институт Бялика, 1991.– С. 414-415
35. Указы короля в Совете относительно Эрец Исраэль 1922-1947 годы (ивр.)
36. Министерство юстиции Израиля.
37. State of Israel Antiquities Law, 5738 – 1978.
38. Два процента населения Израиля исповедуют христианство//Православие.ру, 31 октября 2005 г.
39. Принятый израильским кнессетом закон, провозглашающий Иерусалим столицей Израиля, 29 июля 1980 года; Руководящие указания правительства Израиля, июнь 1996 года
40. S/PV.3536, S/PV.3538 и проект резолюции S/1195/394; S/PV.3745, S/PV.3747 и проект резолюции S/1997/199; A/51/PV.93 и резолюция 51/223 Генеральной Ассамблеи; S/PV.3756 и проект резолюции S/1997/241; A/RES/ES-10/2 и A/ES-10/PV.1-3.
41. Резолюция A/RES/ES-10/3 Генеральной Ассамблеи; доклад Гене-

рального секретаря A/ES-10/6-S/1997/494.

42. Генеральная конференция ЮНЕСКО, пятнадцатая сессия, резолюция 3.343 от 20 ноября 1968 года.
43. Исполнительный совет ЮНЕСКО, семьдесят восьмая сессия, решение 4.3.1.
44. Генеральная конференция ЮНЕСКО, семнадцатая сессия, резолюция 3.422 от 17 ноября 1972 года

Ինտերնետային կայքեր

1. <http://www.hayzinvor.am/8253.html>
2. <http://www.mskh.am/am/aboutus>
3. <http://armeniansinasia.org/2010/07/03/394/>
4. http://www.triposo.com/poi/W__111509193
5. <http://armeniansinasia.org/2010/07/03/394/>,
http://armeniancollege.in/?page_id=151
6. http://armeniancollege.in/?page_id=151
7. <http://meaindia.nic.in/mystart.php?id=50042434>
8. http://sangli.nic.in/bare_acts/C0245.HTM
9. <http://indiankanoon.org/doc/9107/>
10. <http://visioniasdata.files.wordpress.com/2007/09/schedule-7-to-12-and-appendix.pdf>
11. http://asi.nic.in/pdf_data/5.pdf
12. http://asi.nic.in/pdf_data/8.pdf
13. <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=84&pid=3>
14. <http://whc.unesco.org/>
15. <http://iktath.kom.duth.gr/minoriti.htm>
16. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp
17. [http://www.metarrhythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausan ne.htm](http://www.metarrhythmisis.gr/htmls/istoria/5_treaty%20of%20lausan%20ne.htm)
18. http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=267945
19. <http://www.constitution.org/cons/turkey/part2.htm>
20. http://izrus.co.il/obshie_novosti/news/2008-06-02/1770.html
21. http://pravmir.ru/stat-content/sc_printer_2154.html
22. <http://www.knesset.gov.il/review/ReviewPage3.aspx?kns=0&lng=3>
23. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_transition.pdf
24. <http://www.armenian-patriarchate.org/>

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**MINISTRY OF DIASPORA
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

**ԱՐՏԵՐԿՐՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՀԱՅՎԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ
(ԹՈՒՐԻՔԻԱ, ԻՍՐԱՅԵԼ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ)**

Հետազոտական աշխատանք

**THE LEGAL STATUS
OF ARMENIAN CULTURAL
HERITAGE ABROAD**

(Turkey, Israel, India)

Research

